

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान
त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर
तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका
लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधार्थी
जगतमणि सोती
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र जगतमणि सोतीले स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्राध्यापक राजेन्द्र सुवेदी
(विभागीय प्रमुख)
२. प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली
(शोधनिर्देशक)
३. शारदा ढुङ्गाना
(बाह्य परीक्षक)

मिति: २०६८/०१/२८

शोध निर्देशकको सिफारिस

प्रस्तुत नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान शीर्षकको शोधपत्र जगतमणि सोतीले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि परिश्रम पूर्वक तयार पारिएको यो शोधकार्यको आवश्यक मूल्याङ्कनका निमित्त त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: - २०६८/०१/२०

.....
प्रा.डा मोतीलाल पराजुली
(शोध निर्देशक)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.कीर्तिपुर

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा. श्री मोतीलाल पराजुलीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई समेत पर पन्छाएर समय उपलब्ध गराई आवश्यक सर-सल्लाह र उचित निर्देशन प्रदान गर्नुभएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै शोधपत्रको शीर्षक स्वीकृत गरी लेखनमा प्रोत्साहन गर्नुहुने विभागीय प्रमुख श्रद्धेय गुरु प्राध्यापक राजेन्द्र सुवेदी प्रति पनि म आभार प्रकट गर्दछु ।

यस अनुसन्धान मूलक शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने शोधनायक श्री हंसपुरे सुवेदी, विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिका उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने त्रि.वि केन्द्रीय पुस्तकालय र कम्प्यूटर टाइप गरी सहयोग गर्ने बहिनी शान्ति वाग्ले प्रति पनि म हृदय देखि नै हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

आफूहरूले दुःख कष्ट सहेर पनि मलाई शिक्षाको यो स्तरसम्म पुग्न सहयोग गर्नुहुने मेरा पिता सूर्यमणि सोती र माता विष्णुमाया सोतीप्रति म ज्यादै ऋणी छु । साथै मेरो शैक्षिक यात्रामा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा दाजुभाइ, दिदी बहिनी, शुभचिन्तक, इष्टमित्र, आफन्त र साथीहरूप्रति पनि अन्तर्हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

शैक्षिकसत्र २०६४/६६
क्याम्पस क्रमाङ्क -१६५
परीक्षा क्रमाङ्क- २८१५९३
शोधवर्ष - २०६७

.....
जगतमणि सोती
(शोधकर्ता)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि कीर्तिपुर

विषयसूची

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय	१-४
१.२ शोधसमस्या कथन	१
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	१
१.४ पूर्वकार्यको विवरण	१
१.५ सामग्री संकलन तथा शोधविधि	३
१.६ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	३
१.७ शोधकार्यको सिमाङ्कन	३
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	४

अध्याय दुई

हंसपुरे सुवेदीको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन

२.१ जीवनी	५-१९
२.१.१ जन्म र जन्मस्थान	५
२.१.२ बाल्यकाल	५
२.१.३ शिक्षा दीक्षा	६
२.१.४ दाम्पत्य जीवन र परिवार	८
२.१.५ परिवारको आर्थिक स्थिति र बसोवास	८
२.१.६ व्यक्तित्व रुचि र स्वभाव	८
२.१.७ सेवा, पेसा र संलग्नता	९
२.१.८ गाउँ र जिल्लामा गरेका कार्य	११
२.१.९ काठमाडौँमा गरेका कार्य	११
२.१.१० लेखकीय जीवन	११
२.१.११ प्रेरणा र प्रभाव	११
२.१.१२ लेखन तथा प्रकाशनको थालनी	१२
२.२ व्यक्तित्व	१३
२.२.१ पृष्ठभूमी	१३

२.२.२ बाह्य व्यक्तित्व	१३
२.२.३ आन्तरिक व्यक्तित्व	१३
२.२.४ सार्वजनिक व्यक्तित्व	१३
२.२.५ साहित्यकार व्यक्तित्व	१३
अध्याय तीन	
नेपाली लोक साहित्यको विवेचना कृतिको अध्ययन	२०-३६
३.१ नेपाली लोक साहित्यको विवेचना कृतिको अध्ययन	२०
३.१.१ लोक साहित्यिक विवेचना	२१
३.१.२ नेपाली लोकगीत	२६
३.१.३ नेपाली लोककथा	३०
३.१.४ उपसंहार, विविध	३३
अध्याय चार	
हंसपुरे सुवेदीका अन्य लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन	३९-७७
४.१ नेपाली लोक जीवन : लोक विश्वास कृतिको अध्ययन	३९
४.१.१ परम्परा र मौलिकता	३९
४.१.२ विश्वास लोकविश्वास तथा शकुन- अपशकुन	४०
४.१.३ पापपुण्य र स्वर्गनरक	४१
४.१.४ श्राद्धकर्म र कुलायन पूजा	४१
४.१.५ लागो भागो र जोखना	४२
४.१.६ नजर लाग्नु वा आँखा लाग्नु	४२
४.१.७ टुनामन्तर वा मोहनी	४३
४.१.८ धामी पतुर्नु तथा देवता चढ्नु	४३
४.१.९ डाइनी बोक्सी प्रतिको लोकधारणा	४४
४.१.१० लोकजीवन प्राप्त किचकन्नी तथा भयाँनी	४४
४.१.११ राक्षस पूजाको क्रममा लाखेनाच	४५
४.१.१२ हिन्दू परम्परामा भूतप्रेत प्रतिको लोकविश्वास	४६
४.१.१३ मसान, मुर्कट्टा र ख्याक	४६
४.१.१४ इन्द्रजाल र जादु	४७
४.१.१५ हाम्रा पुरुषवर्ग प्रचलित नाम : हिजो र आज	४७
४.२ नेपाली लोकपद्य : परिचय विवेचना कृतिको अध्ययन	४९-७७
४.२.१ भाषा भाव र अभिव्यक्ति	४९
४.२.२ लोकपद्य वर्गीकरण	५३
४.२.३ नेपाली लोकपद्य : परिचय विवेचना	६१
४.२.४ लोकपद्यगत सांस्कृतिक चित्र	६४
४.३ सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति	७३

अध्याय पाँच

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान	७८-८५
५.१ नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान	७८
५.१.१ पाठ्यक्रम निर्माणमा योगदान	७९
५.१.२ विधागत वर्गीकरणमा योगदान	८०
५.१.३ परम्पराको अध्ययनमा योगदान	८१
५.१.४ काल विभाजनमा योगदान	८२
५.१.५ लोक साहित्यको खोज संकलनमा योगदान	८२
५.१.६ लोक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा योगदान	८३
५.२ सुवेदी पूर्वको अवस्था र हालको अवस्था	८४
५.३ निष्कर्ष	८५

अध्याय छ

उपसंहार	८६-८९
६.१ सारांश	८६
६.२ निष्कर्ष	८७

परिशिष्ट

सन्दर्भग्रन्थसूची

संक्षेपीकृत शब्दसूची

एम.ए.	- मास्टर अफ आर्टस
एस.एल.सी.	- स्कुल लिभिड सर्टिफिकेट
के.जी.	- किलोग्राम
क.स.	- कम सङ्ख्या
गा.प.	- गाउँ पञ्चायत
गो.प.	- गोरखापत्र
जि.प.	- जिल्ला पञ्चायत
त्रि.वि.	- त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.भा.प्र.स.	- नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति
ने.रा.प्र.प्र.	- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.स.	- नेपाल संवत्
पं.	- पण्डित
पृ.	- पृष्ठ
प्र.जि.अ.	- प्रमुख जिल्ला अधिकारी
मा.वि.	- माध्यमिक विद्यालय
ले.क.	- लेफ्टिनेन्ट कर्नेल
वि.सं.	- विक्रम संवत्
शा.अ.	- शाखा अधिकृत
सह.प्रा.	- सहप्राध्यापक
सा.प्र.	- साभ्का प्रकाशन

अध्याय एक शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधपत्र नेपाली लोक साहित्य विषय सँग सम्बन्धित छ । लोक साहित्य हाम्रो लोक समाजको अमूल्य सम्पति हो । त्यसैले यसको संरक्षण र संवर्द्धनमा लाग्नु हामी सबैको कर्तव्य पनि हो । आधुनिकताको नाममा आजभोलि हाम्रा पुराना सभ्यता र संस्कृति, लोक प्रचलन र परम्परा प्रति मानिसहरूको ध्यान जान छोडेको छ । यस्तो अवस्थामा लोक साहित्यको महत्त्व भल्काउन आवश्यक देखिन्छ । अतः यस शोधपत्रमा लोक साहित्यको खोज संकलन र अध्ययन अनुसन्धानमा आफूलाई समर्पित गर्दै यसको विकास र विस्तारमा लागेका लोक साहित्यविद् अर्थात् लोक साहित्यका साधक हंसपुरे सुवेदीको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय, उनका लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन तथा नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीले पुर्याएको योगदानको चर्चा गरिएको छ ।

१.२ शोधसमस्या कथन

बाल्यकालदेखि नै साहित्यप्रति विशेष अभिरूचि राखी विभिन्न साहित्यिक गीतविधिहरूमा संलग्न हंसपुरे सुवेदीले विशेषतः नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनमा सक्रिय रहँदै यसको उत्थान र विकासमा पुर्याएको योगदानलाई निम्नलिखित समस्याको आधारमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

(क) हंसपुरे सुवेदीले नेपाली साहित्यका कुन कुन क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् ?

(ख) नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान कस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

हंसपुरे सुवेदीले नेपाली साहित्यमा कलम चलाएका क्षेत्रको पहिचान गरी नेपाली लोक साहित्यको विकासमा उनले पुर्याएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य हो ।

१.४ पूर्वकार्यको विवरण

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा निरन्तर साधनारत हंसपुरे सुवेदीका बारेमा जे जति मूल्याङ्कन हुनुपर्दथ्यो त्यो भएको पाइँदैन । हाल सम्म उनीद्वारा गरिएका साहित्यिक कार्यको आधारमा विभिन्न व्यक्ति तथा संघ संस्थाले गरेको चर्चा-परिचर्चाको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) हंसपुरे सुवेदी र धर्मराज थापा, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. (२०४१) पृ. प्रकाशकीयमा “हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोक साहित्य र त्यसका जीवन्त नमुनाहरूको खोज र सङ्कलनका खातिर देशका विभिन्न भागको परिश्रमपूर्वक भ्रमण गर्नु भएको कुरा पाठक सामु प्रस्तुत गर्नु हामी आवश्यक ठान्छौं” भनिएको छ ।

(ख) हंसपुरे सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन: लोकविश्वास (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५) पृ. प्रकाशकीयमा “समस्त नेपालीको केही लोक जीवन केही लोक विश्वासको आधार

ग्रन्थ 'नेपाली लोकजीवन : लोक विश्वास' हो । यहाँ नेपाली लोक जीवनलाई रूढि परम्पराका रूपमा मात्र नलिई इतिहासको खोजीका रूपमा स्वीकार गर्ने यस ग्रन्थका लेखक हंसपुरे सुवेदीलाई प्रस्तुत ग्रन्थका लागि प्रस्तुत ग्रन्थबाटै धन्यवाद साभार गर्दछौं" भनी उल्लेख गरिएको छ ।

- (ग) हंसपुरे सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन : लोक विश्वास' (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, (२०५५) पृ. मन्तव्यमा "प्रस्तुत कृति हाम्रा सन्ततिका लागि अत्यन्त उपयोगी र पुराना कुराहरूको धरौटी समेत हुनेछ भन्ने मलाई लाग्छ । यस प्रस्तुतिका निम्ति लेखक महोदयप्रति सधन्यवाद शुभकामना दिन्छु" भन्ने भनाइ रामचन्द्रशर्मा पौड्याल 'रम्घाली' को रहेको छ ।
- (घ) हंसपुरे सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन : लोक विश्वास (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५) पृ. मन्तव्यमा नयाँ भन्दैमा सबै राम्रो र पुरानो भन्दैमा सबै नराम्रो हुन सक्तैन । यहाँ विद्वान लेखक (हंसपुरे सुवेदी) ले देशका धेरैजसो भूभागमा पुस्तौं पुस्तादेखि चलिआएका मूल्य मान्यता र परम्पारलाई यथा-संभव बटुलेर समावेश गरी नेपाली मात्रलाई ठूलो गुन लगाएका छन् । यस प्रस्तुतिका निम्ति लेखक महोदय (हंसपुरे सुवेदी) प्रति सधन्यवाद शुभकामना ।" - रामचन्द्र शर्मा पौड्याल 'रम्घाली'
- (ङ) बुद्धिविलास धिताल, 'विमोचन' (मासिक) लोक साहित्यका सम्बाहक, अर्थात् हंसपुरे सुवेदी, (२०५६, आषाढ) पृ. ३४ मा "जागिरको सिससिलामा नेपालका विभिन्न भागमा भ्रमण गर्दा लोकगीत, लोकनृत्य, लोकगाथा, लोकनाटक (वालुन, लीला, भजन आदि) लोकोक्ति गाउँखाने कथा जस्ता नेपाली लोकसाहित्यको विशाल भण्डार फेलापारी यसप्रति आकर्षित भएर नै उनले यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दै नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिदै आएका छन्" भनिएको छ ।
- (च) बुद्धिविलास धितालले शोधपत्र २०५८ मा हंसपुरे सुवेदीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषण गरेका छन् ।
- (छ) हंसपुरे सुवेदी, 'साँस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति' २०५९ पृ. मन्तव्यमा "हंसपुरेज्यू हाम्रो संस्कृति र लोक जीवनका उपासक बुझिनुहुन्छ र अध्येता हुनुहुन्छ । उहाँले हलोपर्वलाई विशेष ऐतिहासिक तथा साँस्कृतिकरूप दिँदै व्यापक खोजबिन गरी यसका सत्य-तथ्य घटनालाई बटुल्नु भएको छ । अनि एउटै मालामा उन्ने प्रयासमा लाग्नु भएको छ र एउटा सग्लो सिंगो किताब बनाई प्रकाशित गराउन ठूलो प्रयत्न गर्नुभएको छ । जसलाई प्रशंसनीय कुरा मान्नुपर्छ । भन्ने भनाइ श्रीकान्त अधिकारीको रहेको छ ।
- (ज) हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकपद्य: परिचय – विवेचना (काठमाडौं :नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान) २०६० मन्तव्य पृष्ठमा "नेपाली जनजीवनका विभिन्न लोक गाथालाई हृदयङ्गम गरी लोकपद्य विशेषज्ञ श्री हंसपुरे सुवेदीजीले यो कृति तयार गरिदिनु भएकोमा हार्दिक धन्यवाद" भनिएको छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूले समेत उनको वास्तविक साहित्यिक धरातलको मापन गर्न नसकेको हुँदा त्यसको उचित मूल्याङ्कनको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि यो शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.५ सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका सिलसिलामा पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा सम्बद्ध पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त स्वयम् शोधनायकसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी लिखित तथा मौखिक रूपमा आवश्यक जानकारी लिइएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका सिलसिलामा प्राप्त भएका सबै तथ्य र सूचनाहरूलाई आवश्यकता अनुसार संयोजित गरिएको छ । यस शोध लेखनको क्रममा जीवनीपरक समालोचना तथा सुवेदीद्वारा लिखित लोक साहित्यिक कृतिहरूमा समावेश गरिएका विषय र शिर्षकमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरिएको छ ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

नेपाली साहित्याकाशमा लोक साहित्य एउटा उर्वर क्षेत्र हो नेपाली लोक साहित्यको विकासमा देखा परेका हंसपुरे सुवेदीका चारवटा लोक साहित्यिक पुस्तकाकार कृतिहरू (नेपाली लोक साहित्यको विवेचना, लोकजीवन लोक विश्वास, साँस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति, नेपाली लोक पद्य) यस क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् । यस शोधपत्रमा सुवेदीले लोकसाहित्यिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान साथै उनका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । भविष्यमा लोक साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धानमा जुट्नेहरूको लागि यो शोध औचित्यपूर्ण हुनेछ र विशेष गरी हंसपुरे सुवेदीको लोक साहित्यिक योगदानको बोरमा जानकारी राख्न चाहनेहरूका लागि पनि यो महत्त्वपूर्ण स्रोत हो । यसैकारण प्रस्तुत शोधपत्र नै लोक साहित्यमा हंसपुरे सुवेदीको योगदानको महत्त्व र औचित्य हो ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

हंसपुरे सुवेदीले साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । विशेष गरी लोक साहित्यको विकासको क्षेत्रमा उनको कलम सशक्त रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस शोधपत्रमा हंसपुरे सुवेदीले लोक साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गरिनेछ । साथै उनका लोक साहित्यिक कृतिहरू नेपाली लोकजीवन लोकविश्वास (२०५५) साँस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलो कान्ति (२०५९) नेपाली लोक पद्य (२०६०) कृतिको अध्ययन तथा जनकविकेशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको सहलेखनमा तयार पारिएको नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४९) कृतिको चाहिँ हंसपुरे सुवेदीद्वारा विशेष पहल गरिएका खण्डहरूको मात्र यहाँ अध्ययन गरिएको छ । यही नै यस शोधकार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रको संरचनालाई सुगठित र व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्न लिखित अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ ।

अध्याय एक : शोध परिचय

अध्याय दुई : हंसपुरे सेवदीको जीवनी र व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त अध्ययन

अध्याय तीन : नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना नामक कृतिको अध्ययन

अध्याय चार : सुवेदीका अन्य लोकसाहित्यिक कृतिको अध्ययन

अध्याय पाँच : नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान

अध्याय छ : उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रमा माथि उल्लेख गरिएका उपर्युक्त छ अध्यायहरूलाई पनि आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षहरूमा विभाजन गरी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । साथै शोधपत्रको अन्त्यमा परिशिष्ट र सन्दर्भग्रन्थ सूची समेत समावेश गरिएको छ ।

अध्याय दुई

हंसपुरे सुवेदीको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन

२.१ जीवनी

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

यस शोधपत्रका नायक हंसपुरे सुवेदीको वास्तविक नाम तीर्थराज सुवेदी हो । उनको जन्म वि.सं १९९८ साल मंसिर ३ गते गण्डकी अञ्चल कास्की जिल्लाको हंसपुर गा.वि.स. साउनेपानी भन्ने ठाउँमा मध्यमवर्गीय परिवारमा भएको हो । उनका पिताको नाम पं काशीनाथ सुवेदी र माताको नाम रूक्मिणी सुवेदी हो ।

उनका पिता काशीनाथ सुवेदी कुशल पुराणवाचक र धुरन्धर पण्डित थिए । आफ्नो जीवनकालमा कास्की जिल्ला आसपासको क्षेत्रमा राम्रो ख्याति कमाएका उनले कला, गला र विद्वता प्रस्तुत गरी अञ्चल भरकै प्रतिष्ठा कायम गरेको बुझिन्छ । यिनै पण्डित र पण्डितिनीका डेढ दर्जन जन्मेका सन्तानहरू मध्ये बाँचेका चार भाइ छोरा भरतमणि, पद्मनाथ, जगतमणि र तीर्थराज अनि पाँच बहिनी छोरीहरू पार्वती, गौरा, तुलसा, विष्णुमाया र सुभद्रा मध्ये सबैभन्दा कान्छा तीर्थराज सुवेदी नै हाल साहित्यिक क्षेत्रमा हंसपुरे सुवेदीको नामले परिचित छन् ।^२

२.१.२ बाल्यकाल

हंसपुरे सुवेदीको बाल्यकाल प्रकृतिको सुन्दर र रमणीय स्थल कास्की जिल्लाको हंसपुरमा नै बित्यो । पारिवारिक भ्रै-भ्रगडा र बेमेलका कारण सुवेदीका हजुरबुबा श्रीकृष्ण सुवेदीले सगोल परिवारलाई छुट्याई २००२ सालमा अलग गराइदिएका थिए । यसरी छुट्टिई भिन्न हुँदाताक उनको घरमा सात जनाको सामूहिक परिवार थियो । त्यति खेरको अवस्थामा सुवेदी परिवारको स्थिति ज्यादै दयनीय थियो । जतिबेला सुवेदीको स्वभाव हठी, एकोहोरो र भ्रगडालु प्रवृत्तिको थियो । उनी बुबाआमाका कान्छा छोरा भएको र हदभन्दा ज्यादा पुल्पुलिएका हुनाले उनको चञ्चलता र उताउलोपनको कुनै सीमा थिएन । घरको दुर्बल अवस्थाका कारण न्यूनतम समस्या समाधानका लागि आशाका साथ माइतघर पुगेकी आमा निराश बनी रुन्चे अनुहारमा घर फर्कनुभएको जस्ता उराठिला र चस्किदा घटनाहरू सानुदिदीबाट सुन्दा आज पनि अनौठो र नरमाइलो लाग्ने गरेको सुवेदी बताउँछन् । त्यतिखेर भोज-भतेर, चाड पर्व आदिमा कहीं कतैबाट निम्ता पाए धेरै खाने लालसामा सानुदिदी र आमा घरमा नखाई भोकभोकै जाने गरेको र निम्तो आएकोमा पनि खुसी हुने अवस्था थियो भनेर सुवेदी बताउँछन् ।

वि.सं २००४/२००५ सालतिर मोतीयाविन्दुबाट सुवेदीकी आमाको दुवै आँखा तेजहीन हुनपुगे । जसले गर्दा उनलाई आमाको शेष जीवन नीरस र उदास रूपमा बितिरहेको जस्तो प्रतीत हुन्थ्यो । तैपनि राम्रो स्याहार-संभार खानपान र बोलीवचन

^२ शोधनायक सँगको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

आदिवाट त्यो निरस जीवनमा सरसता ल्याउने प्रयास सानुदिदी (गौरा) गर्थिन् भनेर साँचो अर्थमा त्यस घरको अँध्यारोको बत्तीको रूपमा सानुदिदी (गौरा) उपस्थित भएको कुरा सुवेदी बताउँछन्।^३

वि.सं २००७/००८ सालतिर त्यस घरमा माता-पिता सानुदिदी (गौरा) र तीर्थराज चारजनाको मात्र परिवार थियो । त्यति नै बेला गौरादेवीको विवाह आरूपाटा निवासी मित्रलालका जेठा छोरा मित्रदत्तकी कान्छी धर्मपत्नीको रूपमा बाह्रवर्षमा भएको र १४ वर्षको उमेरमा आफ्ना खसमलाई गुमाई बालविधवाको रूपमा माइतै बसी शेष जीवन बिताउँदै गरेको सुवेदी बताउँछन्।^४

वि.सं. २००९ सालमा सुवेदीले मातृवियोग सहनु परेको थियो । उनी आफ्नो जीवनको सबैभन्दा दुःखद क्षण यही अवस्थालाई मान्दछन् । त्यसपछि सुवेदीको सम्पूर्ण स्याहार-सुसार गौरादेवीबाट नै भयो । त्यतिखेर उनी ज्यादै भ्रगडालु स्वभावका थिए स-सानो कुरामा पनि अनेक किसिमका निहुँ भिकेर पिरली रहन्थे भनी आफ्नो अतीत सानुदिदी सुनाउँछन्।^५ बाल्यकालमा सप्ताह पुराण, सत्यनारायण श्रीस्वस्थानी ब्रत, पूजा आदिको साङ्गेका दिन सुवेदी बालुन भजनमा गाउने बजाउने कार्यहरूमा सामेल हुन्थे । गाउँमै हुर्के बढे पनि उनलाई घाँसपात गोठालो खेतालो जाने काम कहिल्यै गर्नुपरेन । सानामा डण्डीबियो, कपर्दी आदि खेल खेल्न रूचाउँथे । बुढेसकालमा जन्मेको छोरा भएर हो कि सुवेदीले सबैभन्दा बढी माया बुबा काशीनाथ सुवेदीबाट नै प्राप्त गरेका थिए । बाल्यकालमा सुवेदी सफासुगधर रहने तथा धोतीपाटा फेरेर खाना खाने गर्थे । दसैं-तिहारमा १/२ पैसा बाजी राखी तास खेल्ने गर्थे । यसै क्रममा २०११ सालमा एकजना काका पर्ने रामबाबु सुवेदीसँग तास खेल्दा तीन रूपैयाँ हार्दा आफूलाई ज्यादै पछूतो लागेकोले त्यसपछि कहिल्यै जुवा तास नखेल्ने प्रतिज्ञा गरेको कुरा बताउँछन्।^६

२.१.३ शिक्षा-दीक्षा

हंसपुरे सुवेदीले ५ वर्षको उमेरमा वसन्त पञ्चमीको दिनदेखि आफ्नै बुबाको सहयोगबाट अक्षरारम्भ गरेका हुन् । त्यसपछि उनले पिंढी पाठशालाबाट आफ्नो अध्ययन सुरू गरे । १२ वर्षको उमेरसम्म वृहस्पति न्यौपाने लगायतका गुरुहरूसँग गाउँमा नै दुर्गा कवच र चण्डीको अध्ययन गरे । यसरी गाउँमा पढ्दा कतै पैसा र कतै अन्न गुरू दक्षिणाको रूपमा दिनुपर्दथ्यो । त्यसपछि उनले कौमुदीचाहिँ १३ वर्षको उमेरमा डेढवर्ष जति मामाघरमा बसेर पढ्न सुरू गरे । उनको मातृपक्ष लमजुङ्ग चिसङ्कुका घिमिरे परिवार थिए । उनका हजुरबुबा (मातामह) पं. नारायणदत्त घिमिरे व्युत्पन्न प्रतिभा “ठूला पण्डित” का

^३ ऐजन ।

^४ ऐजन ।

^५ गौरा दिदीसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी ।

^६ शोधनायकसँगको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

उपनामले प्रख्यात थिए । उनी पुराण भन्ने, फलित ज्योतिषको काम गर्ने र तान्त्रिक विधिविधानमा समेत प्रसिद्ध थिए । साथै साहित्यतर्फ पनि उनको निकै भुकाव थियो । उनले लेखेका कविता अभै प्राप्त छन् ।^७

वि.सं. २०१३ सालमा मामाघरबाट फर्केपछि भने उनका बुबाले उनलाई बाहिर पढ्न पठाउन चाहेनन् । सुवेदीले आफू पढ्नको लागि पोखरा या काठमाडौं जाने विचार प्रकट गर्दा पुत्र स्नेहका कारण जान दिएनन् । त्यही बेला एक दिन उनको घरमा पाहुँना आएका गुरूङ गाउँका मुखियाले “यस्तो पढ्न चाहने छोरोलाई नरोक्नुस् भिना ! आफ्नो छोरा रहेनछ भने काखमा बसे पनि रहदैन, रहेछ भने जहाँ गए पनि आइहाल्छ ।” भनेपछि पण्डित बूढाको मन फेरीएर छोरोलाई पढ्न पठाउने निधो गरेछन् । तिनै सुबेदार मुखिया नै सुवेदीको जीवनका मार्गदर्शक बनेको सन्दर्भ स्मरणीय छ ।^८ मुखियाकै सल्लाह अनुसार पं काशीनाथ सुवेदी आफैँले छोरा तीर्थराज सुवेदीलाई साइत जुराएर वि.सं. २०१४ साल मंसिरमा पोखरा लगेर विन्ध्यवासिनीको संस्कृत पाठशालामा भर्ना गरिदिए । त्यस पाठशालामा पढ्दा सुवेदी ज्यादै स्वावलम्बी र जाँगरिला थिए ।^९ यसरी त्यस पाठशालामा गुरू पं टङ्कनाथ पराजुलीको सान्निध्यमा रहेर उनले संस्कृत व्याकरण र काव्यग्रन्थ पढेका थिए । उनी त्यस पाठशालाका उदाहरणीय छात्र र चर्चित चेला पनि थिए । गहिरो जिज्ञासा र उत्कण्ठाले अष्टाध्यायीका सूत्र रट्ने र काव्यको मीठो स्वाद लिन रूचाउने सुवेदीले वि.सं. २०१७ सालको आधाआधी सम्म अलिकति परीक्षाप्रणालीगत लेखनकलाको पनि जानकारी प्राप्त गरे ।^{१०}

सुवेदी वि.सं २०१४/०१७ को बीचमा अध्ययनकै सिलसिलामा एकवर्ष बनारसमा पनि बसे । त्यसपछि पोखरा आई अध्ययनमा समर्पित भए । यसैक्रममा २०१७ साल माघ महिनामा पूर्वमध्यमाको परीक्षा दिन काठमाडौँतिर गए । बाराणसी संस्कृत विश्वविद्यालय बाराणसी, भारतले काठमाडौँमा सञ्चालन गरेको पूर्व मध्यमाको परीक्षामा उनी उत्तीर्ण भए । वि.सं. २०२१ सालमा नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठ, वीरगञ्जबाट साहित्यरत्न परीक्षा उत्तीर्ण गरे । अनुशासन, लगनशीलता, संयम र आफूभित्रको तीक्ष्ण प्रतिभा शक्तिका कारण उनले सबै परीक्षाहरूमा राम्रो सफलता हात पारे । उनले वि.सं. २०२० मा सम्पूर्ण मध्यमा २०२२ सालमा शास्त्री, २०२५ सालमा नेपाली साहित्यमा एम.ए. तथा २०३२ सालमा संस्कृत नव्यव्याकरणमा आचार्य तथा २०५९ सालमा विद्यावारिधिको परीक्षा समेत उत्तीर्ण गरेका छन् ।^{११}

^७ ऐजन ।

^८ ऐजन ।

^९ ऐजन ।

^{१०} ऐजन ।

^{११} ऐजन ।

२.१.४ दाम्पत्य जीवन र परिवार

तीर्थराज सुवेदी १० वर्षको हुँदा वि.सं. २००८ सालमा उनको व्रतबन्ध र विवाह एकै पटक भएको थियो । उनको विवाह लमजुङ जिल्लाको कोइराला फाँटका नामी र प्रतिष्ठित परिवार मणिराम कोइरालाकी माइली छोरी सुभद्रा कोइराला सँग विधिपूर्वक सु-सम्पन्न भएको थियो ।^{१२}

सुवेदी दम्पतीको एउटै मात्र सन्तानको रूपमा वि.सं. २०१८ सालमा पुत्ररत्न विद्याराज सुवेदीको जन्म भएको थियो । विद्याराज सुवेदी हाल आफ्नी पत्नी विजया र छोराद्वय विविध र विवेक सहित स-परिवार अमेरिकामा बसोबास गर्दै आएका छन् ।^{१३}

२.१.५ परिवारको आर्थिक स्थिति र बसोबास

मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका सुवेदीको वि.सं. २००२ सालमा छुट्टी भिन्न हुँदा आर्थिक स्थिति केही नाजुक भएको बुझिएता पनि त्यसपछिका दिनमा केही सुधार हुँदै आएको देखिन्छ । आफ्ना बुवा कुशल सप्ताह-पुराणवाचक भएकाले पनि त्यसबाट आएको रकमले सुवेदी परिवारले केही राहतको अनुभव गरेको थियो । वि.सं. २०१७ सालपछि सुवेदी काठमाडौँ पढ्न बसेपछि भने टाढा भएको कारण समयमा खर्च नआउँदा केही आर्थिक समस्या भेल्ले परेको थियो । वि.सं. २०३०/०३१ सालसम्म उनको परिवारको आर्थिक अवस्थामा निकै नै सुधार आएर गाउँमा प्रतिष्ठित परिवारको रूपमा गनिन पुगेको थियो । त्यतिखेर सुवेदीको परिवार ६०/७० मुरी धान फल्ने जग्गा र २०/२० हजार पैसा खेलाउन सक्ने स्थितिमा पुगिसकेको थियो । वि.सं. २०३० सालमा काठमाडौँ स्वयम्भु भगवान्पाउ स्थित जनकविकेशरी धर्मराज थापासँग भेट भएपछि उनको नजिकै ३/४ हजारमा ८/१० आना जग्गा किनी पहाडतिरको (हंसपुरको) जग्गा बेचेर ल्याएको पैसाले घर बनाई हालसम्म पनि त्यही घरमा बस्दै आएका छन् । घर बनाएको २/३ महिना पुग्दा नपुग्दै २०३१ साल फागुनमा पितृवियोग सहनु पर्यो । यसरी आफ्नो कमाइले भन्दा पनि आफ्नो पुख्यौली सम्पत्तिबाट नै सुवेदीको काठमाडौँ बसाइ सम्भव भएको बुझिन्छ । जागिरबाट प्राप्त तलबले घर व्यवहारमा केही भरथेग गरेपनि त्यसबाट उल्लेखनीय कमाइ भने केही नभएको देखिन्छ । लेखनकार्य एउटा लत र नसा मात्र भएकाले उनी धेरै लेख्ने गर्दछन् तर पैसा कमाउनका लागि भने नभएको उनी बताउँछन् । हाल उनको जागिरबाट प्राप्त रकम र घरभाडाबाट प्राप्त केही सहयोगले गर्दा उनले त्यति आर्थिक संकट व्यहोर्नु नपरेको सुवेदी बताउँछन् ।^{१४}

२.१.६ व्यक्तिगत रुचि र स्वभाव

हंसपुरे सुवेदी बिहान सबेरै उठी नित्यकर्म गरी लेखपढको कार्यमा व्यस्त रहन मन पराउँछन् । उनी समयको सदुपयोग गर्ने ज्यादै मिहिनेती स्वभावका छन् । फुटकर लेख रचना भन्दा पुस्तक लेख्न उनलाई बढी मनपर्छ । उनी लोक साहित्यप्रेमी भएकोले

^{१२} ऐजन ।

^{१३} ऐजन ।

^{१४} ऐजन ।

लोकगीत, लोकपद्य, उखानटुक्का तथा अन्य लोक, साहित्य सम्बन्धी विषयवस्तुको अध्ययन र संकलनमा रमन चाहन्छन् । लेखनमा तल्लीन भएको बेला उनी सबै कुरा विर्सन्छन् र आफ्नो स्वास्थ्यको समेत पर्वाह गर्दैनन् । धुम्रपान र मद्यपानबाट टाढै रहने सुवेदी मासु भातमा भने रुचि राख्छन् । उनी रङ्गमा गेरु र खेलमा बुद्धिचाल मन पराउँछन् ।^{१५}

“सुवेदी जीवन यथार्थताका कलाकार हुन् । एकबारको जुनीमा केही गर्नुपर्दछ भन्ने सोच भएका सच्चा शिल्पकार साधक हुन् । उनी कहिल्यै खाली बस्न चाहँदैनन् । उनमा साधना, चिन्तन र प्रतिभा छ । उनी आफूलाई चाहिएको वा मनपरेको पुस्तक प्राप्त गर्न जतिसुकै कष्ट र मूल्य चुकाउन परेपनि पछि हट्दैनन् । सङ्ग्रह गर्नु उनको अर्को रुचिको विषय हो । त्यसैले त उनले आफ्नो घर नै एउटा पुस्ताकालय जस्तो बनाएका छन् । जहाँबाट धेरै पुराना पुराना ग्रन्थहरूको बारेमा समेत जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । शंका लागेका विषयमा प्रशस्त छलफल र सोध खोज गरी प्रस्ट हुने उनको बानी रहेको छ । उनी आत्मा मनोरञ्जनका लागि कविता लेख्न मन पराउँछन् । मितव्ययी स्वभाव भएकाले अनावश्यक काम कुरा केही पनि गर्दैनन् । नयाँ कुरामा जिज्ञासा राख्ने, अनुसन्धान गर्न रुचाउने, यथार्थको धरातलमा बाँच्न मनपराउने सुवेदी कृतिमता मन पराउँदैनन् । त्यसैले उनी आफ्नै गाउँले पारामा कुराकानी गर्न रुचाउँछन् ।^{१६}

सुवेदी कडा बोली बोल्ने, अन्याय सहन नसक्ने, चित्त नबुझेका कुराको अगाडि नै खण्डन गर्ने, सहयोगी, परम्परित लोकचलनको नालीबेली खोजीनीति गर्ने, साथीभाइ एवं आफन्त सँग भेटघाट गर्न मन पराउने र पुराना पुस्तकको संकलन गर्न रुचाउने व्यक्ति हुन् । सादा जीवन र उच्च विचारका हिमायती (पक्षपोषक) सुवेदी साथीभाइलाई परेको बेला मरिमेटर सहयोग गर्दछन् ।

२.१.७ सेवा, पेसा र संलग्नता

वि.सं. २०२५ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा एम.ए. पास गरेपछि सुवेदी केही महिना आफ्नै जन्मस्थान हंसपुरको अरुणोदय मा.वि. मा अध्यापन कार्यमा संलग्न भए । उनले वि.सं. २०२६/०२७ को लोकसेवा आयोगको शाखा अधिकृत पदको परीक्षामा पास भई वि.सं. २०२९ देखि २०३४ सालको केही महिना सम्म रेडियो नेपालको प्रसार विभागमा कार्यक्रम नियन्त्रक पदमा नियुक्ति लिई बिताए । वि.सं. २०३४ सालकै केही महिना तत्कालिन श्री ५ को सरकार गृहमन्त्रालय अन्तर्गत शा.अ. पदमा रही काम गरे । त्यसपछि २०३४-०३६ सम्म गृह तथा पञ्चायत मन्त्रालयमा सरूवा भई पञ्चायत तथा स्थानीय विकास अधिकारी पदमा भेरी अञ्चलको दैलेख जिल्लाको जि.पं.

^{१५} ऐजन ।

^{१६} ऐजन ।

सचिवालयमा कार्यरत बने । अनि त्यहाँबाट पनि सरुवा भई २०३६ को कार्तिक मसान्त सम्म लमजुङ जिल्लाको बेसीसहरमा सोही पदमा सरुवा भई कार्य गरेका थिए ।^{१७}

वि.स.२०३६ सालको जनमत संग्रहका बेला सुवेदी लम्जुङ जिल्लाको सदरमुकाम बेसीसहरमा काम गर्दा तत्कालीन प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाबाट प्र.जि.अ. तथा पी.डी.ओ. लाई भित्रिभित्रै जनमत संग्रहमा निर्दलीय व्यवस्थालाई जिताउनका लागि निर्देशन दिइएको थियो । यसै सन्दर्भमा सुवेदीलाई उक्त जिल्लाको पूर्वी भेकका गा.पं. मा जनमत सङ्ग्रह गराउने भनी पठाइएको थियो । त्यसबेला उक्त क्षेत्र पञ्चायतविरोधीहरूको ठूलो अखडा थियो । धेरै व्यक्तिहरू बहुदलको पक्षमा भएकाले निर्दलको पक्ष लिई प्रचार प्रसार गर्नु सम्भव थिएन । त्यसो त उनको ससुराली र मावली गाउँका आफन्तहरू सबै नै बहुदलवादी थिए । आफ्नो आउने जाने र चिनेजानेका व्यक्तिहरू प्रायशः बहुदल पक्षका नै भएकाले उनको आउजाउ तथा भेटघाट उनीहरूसँग बढी हुनु स्वाभाविकै थियो । त्यसमाथि पनि उनको कार्य क्षेत्रमा जल्दाबल्दा बहुदलवादी युवकको बोलवाला थियो ।^{१८}

यस्ता विविध कारणले गर्दा सुवेदीले निष्पक्ष भएर काम गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । त्यसैले निष्पक्ष भएर जनमत गराउँदा समेत सोही जिल्लाका तत्कालीन जिल्ला सभापति हरिप्रसाद अधिकारी (दुराडाँडा) लाई पनि पञ्चायत विकास अधिकृत बहुदल पक्षका रहेछन् भन्ने प्रभाव परेको थियो । पुलिस प्रशासन प्र.जि.अ. तथा जिल्ला पञ्चायत सम्पूर्ण क्षेत्रबाट सुवेदीलाई बहुदलवादी भनेर रेकर्ड केन्द्रमा पुग्नु स्वभाविक बन्थो । जनमत सङ्ग्रह पछि सूर्यबहादुर थापाको छानविन कमिटीले पञ्चायत बलियो बनाउनका लागि बहुदल पक्षका भनी ठहर्‍याएका एकसय पचासीजना कर्मचारीलाई पदबाट हटायो । यसरी पटक पटक २०३७ सालमा हटाईने कर्मचारीहरू मध्ये मंसिरमा पदबाट हटाइएकामा सुवेदी पनि एक रहेका थिए ।^{१९}

जागिरबाट निकालिदा ज्यादै नरमाइलो र नमज्जा लागे ता पनि छिट्टै नै क्याम्पसको अध्यापनतिर लाग्न पाउँदा त्यति असन्तुष्टि व्यहोर्नु परेन । २०३७ साल मंसिर सुरुदेखि फागुन १५ सम्म सुवेदीले त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत काभ्रे क्याम्पस बनेपामा सहायक प्राध्यापकका रूपमा अस्थायी नियुक्ति लिई नेपाली विषयको प्राध्यापन गरे । त्यसबेला काठमाडौँबाट बिहानी कक्षा लिनका लागि ६ बजे क्याम्पस पुगी दिउँसो ११ बजेतिर घर फर्कदा सुवेदीलाई ज्यादै दुःखको अनुभूति भएकाले त्रि.वि. अन्तर्गतकै वन विज्ञान अध्ययन संस्थान, केन्द्रीय क्याम्पस हेटौँडामा २०३७ साल फागुन २० देखि ३८ साल फागुन २३ गते सम्म उनले प्राध्यापन गरे । त्यसपछि २०३८ सालकै अन्त्यतिर सहायक प्राध्यापक पदमा स्थायी नियुक्ति लिएर चिकित्सा शास्त्र अध्ययन संस्थान, केन्द्रीय क्याम्पस महाराजगञ्जमा

^{१७} ऐजन ।

^{१८} ऐजन ।

^{१९} ऐजन ।

प्राध्यापन गरे र २०३९ साल माघ ४ गते देखि उपप्राध्यापक पदको नियुक्ति लिई सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस लेखनाथमार्गमा प्राध्यापन गरे । हाल उनी आफ्नो सेवाबाट अवकास लिएर घरमा बसेका छन् ।^{२०}

२.१.८ गाउँ र जिल्लामा गरेका कार्य

सुवेदीले आफ्नो जन्मस्थान हंसपुरमा २०१२ सालमा प्रगतिशील पुस्तकालय स्थापनामा सहयोग पुऱ्याई त्यसको विकास र उन्नतिको लागि ठूलो योगदान गरेका छन् । जसबाट हजारौं पुस्तक र भौतिक सामग्री समेत पुस्तकालयमा प्राप्त हुन पुगेको थियो । यसैगरी २०५२ सालदेखि रामकोट मा.वि. (हाल उच्च मा.वि.) हंसपुर कास्की मा “गौरादेवी छात्रवृत्ति २०५२” का संस्थापक सचिवका रूपमा उनले काम गर्दै आएका छन् । यस छात्रवृत्ति मार्फत् अक्षयकोषको रूपमा एकलाख रूपैया राखेर त्यसबाट आएको व्याजबाट एस.एल.सी. मा सबैभन्दा बढी अङ्क ल्याउने छात्रालाई मासिक रू ५००/- का दरले आई.ए. पढुन्जेल छात्रवृत्ति प्रदान गरिदै आएको छ । यसैगरी २०५२ सालमा नै उनले आफ्नै जन्म स्थानमा बहुउद्देश्यीय समाजसेवा गुठीको स्थापना गरी त्यसको संस्थापक सचिवको रूपमा काम गर्दै आएका छन् । यही गुठी मार्फत् रामकोट मा.वि.मा विभिन्न छात्रवृत्तिहरू संचालित छन् । उनले रामकोट मा.वि.को स्थापनार्थ २०३१ मा आर्थिक सहयोग जुटाउने काममा समेत अग्रसरता देखाएका थिए । रामकोट मा.वि. लाई उच्च मा.वि. बनाउने कार्यका समेत सुवेदीको महत्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ ।^{२१}

२.१.९ काठमाडौंमा गरेका कार्य

उनले वि.सं. २०४५ सालमा काठमाडौंमा ‘सुवेदी वंशावली तयारी समिति’ को सदस्यका रूपमा काम गरेका थिए । यसैगरी उनी ‘सोह्रखुट्टे टोल विकास समिति २०४९ को सदस्य, ‘धर्मराज सावित्री थापा गुठी’ स्वयम्भू २०५२ को सचिव तथा ‘सुवेदी वंशावली २०५३’ को सम्पादकका रूपमा रही सामाजिक सेवा गरेको देखिन्छ ।^{२२}

२.१.१० लेखकीय जीवन

लेखकीय जीवन भन्नाले लेखन कला सँग सम्बन्धित जीवन भन्ने बुझिन्छ । जस अन्तर्गत सुवेदीले लेखनको लागि प्राप्त गरेको प्रभाव र प्रेरणा एवं लेखन तथा प्रकाशनको थालनीको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

२.१.११ प्रेरणा र प्रभाव

सुवेदीका मावली हजुरबुबा तथा पिता संस्कृत र नेपालीका धुरन्धर विद्वान् पण्डित भएका हुनाले दुवैले सुवेदीलाई ठूलो पण्डित हुनुपर्छ भन्ने गर्दथे । यसरी आफ्ना बुबा र हजुरबुबाबाट प्राप्त प्रेरणाले उनलाई बाल्यकालमा नै पढाइमा लाग्न धेरै प्रभाव पार्यो । त्यसपछि विन्ध्यवासिनी संस्कृत विद्यालयमा अध्ययन गर्दा गुरू पं टंकनाथ पराजुलीको

^{२०} ऐजन ।

^{२१} रामकोट मा.वि.पूर्व शिक्षक दिवाकर सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२२} शोधनायकसंगको प्रत्यक्ष भेटमा प्राप्त जानकारी ।

समिप्यले पनि अध्ययनलेखनमा ठूलो सहयोग पुऱ्यायो । पछि काठमाडौं आएपछि २०३० सालमा लोक साहित्यका पारखी जनकवि केशरी धर्मराज थापासँग भेट भएपछि सुवेदीलाई लोक साहित्यमा लाग्न थप प्रेरणा मिलेको देखिन्छ ।^{२३}

आफ्ना पिता पण्डित भएका कारण थुप्रै धार्मिक प्रवचन तथा पौराणिक कथाहरू उखान, लोकोक्ति आदि प्रयोग गरी भाषा तिखर र जीवन्त बनाई पुराणवाचन गरेको सुनेकाले प्रारम्भमा उनी पुराण साहित्यतर्फ नै आकर्षित भएका थिए । तर जब जागिरको सिलसिलामा नेपालका विभिन्न जिल्ला र भूभागको भ्रमण गर्दा लोकगीत, लोकनृत्य, लोकगाथा, लोकनाटक, लोकोक्ति, गाउँखाने कथा आदि जस्ता नेपाली लोक साहित्यको भण्डार फेला पारी सुवेदी लोक साहित्यको सङ्कलन र अध्ययन तर्फ आकृष्ट भएका हुन् भन्न सकिन्छ ।

२.१.१२ लेखन तथा प्रकाशनको थालनी

‘हुने विरुवाको चिल्लो पात’ भने भैं सानै उमेरदेखि उनी लेखनप्रति आकर्षित भएको पाइन्छ । सुवेदीले २०१५ सालमा विद्यालय स्तरमा नै कविता लेखी आफ्नो चिल्लो-पाते प्रतिभा देखाइसकेका थिए । यसैगरी वि.सं. २०१९ मा हरिद्वारबाट प्रकाशित हुने ‘नेपाली छात्र संघ’ को मुखपत्र ‘सगरमाथा वार्षिक पत्रिका’ मा ‘व्यक्तिवादीको डाह : विषवृक्षको रूपमा’ भन्ने निबन्धबाट उनले आफ्नो लेखन आरम्भ गरेका थिए । यसरी नेपाली छात्र संघको मुखपत्रमा प्रकाशित लेखदेखि आफ्ना रचनाहरू प्रकाशनमा ल्याएका सुवेदीका फाट्टफुट्टरूपमा विभिन्न पत्रिकामा विविध रचनाहरू प्रकाशित हुँदै आएका छन् । विद्यार्थी जीवनमा नै कविता लेखनबाट कलम चलाएका सुवेदीले ‘नेपाली’ पत्रिकामा वि.सं. २०२६ सालमा ‘पण्डित गोपीनाथ र उनको स्तवकाव्य’ नामक अनुसन्धानात्मक लेख लेखेका थिए । उनले साहित्यका विविध फाँटमा कलम चलाएका छन् । प्रमुख कृतिहरूमा ‘संस्कृत वाङ्मय संक्षिप्त अध्ययन’ (२०३७), नेपाली लोक साहित्यको विवेचना (जनकविकेशरी धर्मराज थापासँगको सहलेखन) (२०४१), ‘कवि भारवि : संक्षिप्त अध्ययन’ (२०५३), नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास’ (२०५५), ‘सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति’ (२०५९), नेपाली लोक पद्य (२०६०) रहेका छन् । यसरी कविताबाट लेखन क्षेत्रमा प्रवेश गरेका सुवेदीले लेखन प्रकाशनमा स्मरणीयता कायम गरेका छन् । उनका रचना विभिन्न दैनिक मासिक र वार्षिक पत्रिकामा तथा अन्य कृतिहरूमा देख्न पाइन्छन् साथै उनको साधना अन्य कृतिहरू तयार गर्ने क्रममा पनि जारी नै छ । यसैको आधारमा उनको लेखकीय जीवनको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

^{२३} ऐजन ।

२.२ व्यक्तित्व

२.२.१ पृष्ठभूमि

मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । जन्मकालदेखि वर्तमान समय सम्म देखे भोगेका अनुभव तथा अभ्यास र क्रियाकलापका आधारमा नै उसको भविष्य निर्माण एवं व्यक्तित्व निर्धारण हुन्छ । यसको अतिरिक्त व्यक्तित्व निर्माणमा उसको घर-परिवार सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्थिति अनि शिक्षा दीक्षा आदिको प्रभाव महत्त्वपूर्ण देखा पर्दछ । यिनै आधारमा नै व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण हुने गर्दछ । मानिसको व्यक्तित्वका पनि मुख्य रूपमा दुईवटा पाटाहरू रहेका हुन्छन् । जसको आधारमा हंसपुरे सुवेदीको व्यक्तित्वलाई पनि आन्तरिक र बाह्यरूपमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

२.२.२ बाह्य व्यक्तित्व

बाह्य व्यक्तित्व भन्नाले व्यक्तिको बाहिरी रूपमा देखापर्ने शारीरिक व्यक्तित्व भन्ने बुझिन्छ । भट्ट हेर्दा गहुँगोरो वर्ण, दुब्लो र पातलो शरीर मभौला कदका सुवेदीको शारीरिक व्यक्तित्व सामान्य देखिन्छ । उनको उचाइ पाँच फिट तीन इन्च र तौल त्रिपन्न के.जी. रहेको सुवेदी बताउँछन् । अहिले सम्म खासै त्यस्तो ठूलो रोग नभएको बताउने सुवेदी जोशिला र उमेरभन्दा निकै कान्छा जस्ता देखिन्छन् । तिल चामले कपाल भएका (६९) उनन्सत्तरी वर्षीय सुवेदी प्रायः दौरा सुरूवाल, कोट र टोपीमा ठाँटिएर हिँड्ने गरेको देखिन्छ । यिनै माथिका कुराहरूको आधारमा उनको बाहिरी व्यक्तित्व भल्कन्छ ।

२.२.३ आन्तरिक व्यक्तित्व

हरेक व्यक्तिका आ-आफ्नै प्रकारका आन्तरिक व्यक्तित्वहरू हुन्छन् । आन्तरिक व्यक्तित्वलाई पनि निजी र सार्वजनिक व्यक्तित्वमा विभाजन गर्न सकिन्छ । सुवेदीलाई निजी व्यक्तित्वको कसीमा घोट्टे हेर्दा उनको स्वभाव अचम्मको देखिन्छ । कुनै पनि मानिससँगको पहिलो भेटमा उनी त्यति बोल्दैनन् तर परिचय गरिसकेपछि भने आफन्तको हिसाबले कुरा गर्छन् । साथै परिचय गर्दा नालीबेली सोध्ने उनको स्वभाव देखिन्छ । उनी ठेट गाउँले पारामा कुरा गर्न रुचाउँछन् । लामो समयसम्म पलेटी कसेर लेखन कार्यमा लागिपर्ने सुवेदी साँचो र सत्यलाई यथार्थरूपमा व्यवहारमा उतार्न निकै खप्पिस देखिन्छन् । उनी आफू स्पष्ट वक्ता भएको हुनाले अरूबाट पनि त्यस्तै व्यवहार चाहन्छन् र चित्त नबुझेका कुरामा खुलेर विरोध गर्दछन् ।

२.२.४ सार्वजनिक व्यक्तित्व

सार्वजनिक व्यक्तित्व भन्नाले प्रत्यक्ष रूपमा सबैले जान्न बुझ्न र केलाउन सक्नेगरी सार्वजनिक रूपमा देखा परेको व्यक्तित्व भन्ने बुझिन्छ । सुवेदीको साहित्यकार व्यक्तित्वलाई सार्वजनिक व्यक्तित्व अन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

२.२.५ साहित्यकार व्यक्तित्व

साहित्य कला पारखीको साधनाको उपज हो । साहित्यका पनि विभिन्न विधा उपविधा हुन्छन् । त्यसैले हंसपुरे सुवेदीको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई पनि निम्नानुसार भिन्न भिन्न शीर्षक प्रदान गरी चर्चा परिचर्चा गरिएको छ ।

(क) निबन्धकार व्यक्तित्व

बाल्यकालदेखि नै साहित्य प्रेमी र सिर्जनशील स्वभावका सुवेदीले विद्यालयस्तरदेखि नै फाटफुट रचना लेख्ने गरेको चर्चा माथि उल्लेख गरिएको छ । यसै क्रममा वि.सं. २०१९ सालमा हरिद्वार मा नेपाली छात्रसंघबाट प्रकाशित हुने 'सगरमाथा' वार्षिक पत्रिकामा "व्यक्तिवादीको डाह : विषवृक्षको रूपमा" शीर्षक निबन्धबाट उनले आफ्नो निबन्ध यात्रा थालेको पाइन्छ । त्यसपछि २०२१ सालमा "डोको" निबन्ध लेखेर पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका थिए । उक्त निबन्ध "तुवाँलो" द्वैमासिक साहित्यिक पत्रिकामा छापिएको थियो । यस बाहेक पनि उनका अन्य निबन्धहरू विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रिकामा छापिएको कुरा सुवेदी बताउँछन् ।^{२४}

(ख) कवि व्यक्तित्व

साहित्यकार सुवेदीको परिचय दिने अर्को महत्वपूर्ण विधा कवि व्यक्तित्व पनि हो । सानै उमेरदेखि सिर्जनाको क्षेत्रमा संलग्न सुवेदीले विभिन्न समयमा विभिन्न शीर्षकमा कविताहरू लेख्दै आएका छन् । वि.सं.२०२१ सालदेखि सामूहिक र व्यक्तिगत रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा उनका कविता प्रकाशन हुँदै आएको पाइन्छ । उनी कविता क्षेत्रमा त्यति खुलेर लागेको पाइन्छ ता पनि हाल सम्म उनले प्रकाशित र अप्रकाशित गरी करिब तीन दर्जन जति फुटकर कविताहरू लेखेका छन् । उनका कविताहरू क्रमशः "गोरखापत्र", "माछापुच्छ्रे", "कविता" "माधुर्य", "अरूणोदय" आदि पत्रिकाहरूमा विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका छन् । केही प्रकाशित कविताहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्र.सं.	कविताको शीर्षक	पत्रिका	प्रकाशन स्थान	प्रकाशन साल
१.	एउटा मानिस बाँकी नै छ	भानूदय	वनारस	२०२३
२.	मेरो जन्मथलो	माछापुच्छ्रे	पोखरा	२०२५
३.	तिमी त अपरिचित पो भएछौं	माधुर्य	चैत्र ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं	२०२९
४.	दर्शनको अभावमा पाब्लो पिकासो	माधुर्य	आषाढ ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं	२०३०
५.	मलाई लाग्दछ	माधुर्य	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं	२०३०
६.	मेरो पखेरो	माधुर्य	काठमाडौं	२०३१

(ग) सम्पादक व्यक्तित्व

हंसपुरे सुवेदीले विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाको सम्पादन समेत गरेका छन् । जसको आधारमा उनको सम्पादक व्यक्तित्वको आँकलन गर्न सकिन्छ । सर्वप्रथम रानीपोखरी संस्कृत छात्रावास, काठमाडौंले वि.सं.२०२० सालमा प्रकाशित गरेको अरूणोदय द्वैमासिक

^{२४} ऐजन ।

नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको सम्पादन गरेका सुवेदीले वि.स.२०२५ सालमा प्रगतिशील पुस्तकालय हंसपुर कास्कीले प्रकाशित गरेको वि.सं. वि.स.२०२२ चैत्रको गण्डकी अञ्चलव्यापी वृहत साहित्य सम्मेलनको प्रतिनिधि प्रकाशन 'माछापुच्छ्रे' नामक पुस्तकको सम्पादन गरेका थिए । त्यसपछि वि.सं.२०४८ सालमा कस्केली समाज काठमाडौंले प्रकाशन गरेको पुस्तक 'कस्केली समाज' को सम्पादन गरेका थिए । यसैगरी सामकोट मा.वि. (हाल उच्च मा.वि.) हंसपुर कास्कीले २०५२ सालमा प्रकाशन गरेको आख्यानात्मक इतिवृत्त 'सानु दिदी' नामक पुस्तक पनि उनकै सम्पादनमा छापिएको थियो । यसका साथै 'धर्मराज थापा गुठी' काठमाडौं २०५२ द्वारा प्रकाशित लोक साहित्य प्रधान पत्रिका "डाँफेचरी" को सम्पादन पनि उनीद्वारा नै भएको पाइन्छ ।^{२५}

(घ) समालोचक व्यक्तित्व

सुवेदीका विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्व मध्ये समालोचक व्यक्तित्व प्रमुख रूपमा देखा पर्दछ । उनी २०२६ सालदेखि समालोचनाका क्षेत्रमा देखा परेका हुन् । उनको पहिलो समालोचनात्मक कृति 'संस्कृत वाङ्मय संक्षिप्त अध्ययन' शीर्षकमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि. बाट २०३७ सालमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । उनका हाल सम्म विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित समालोचनाहरूलाई प्रकाशित वर्षका आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

क्र.सं.	लेख रचनाको शीर्षक	पत्रिकाको नाम, वर्ष / अंक	प्रकाशन स्थान	प्रकाशन साल
१.	पण्डित गोपीनाथ र उनको स्तवकाव्य	नेपाली, ३९ मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२६
२.	अम्बिकादत्तको अन्तिम चिठी	नेपाली, ४४अंक मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२७
३.	विद्वान पन्तज्यू र उहाँको साहित्य साधना	नेपाली ४७ अंक, मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२८
४.	श्रीकृष्णको अद्भूत गीता	नेपाली ४८ अंक, मदन पुरस्कारगुठी	ललितपुर	२०२८
५.	साहित्यिक परम्परामा हाम्रा गीतिधारा	मधुपर्क, ४/११ गोरखापत्र संस्थान	काठमाडौं	२०२८
६.	नेपाली भाषाका एक अज्ञात लेखक	नेपाली, ५१ अंक, मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२८
७.	शताब्दी यताका हंसपुरे कविहरू	नेपाली, ५२ अंक मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२८
८.	कवि भर्तृहरि र उनको शतकमा आधारित नेपाली पुस्तिका	नेपाली, ५२ अंक, मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०२९

^{२५} ऐजन ।

९.	पन्तज्यू समय एक	रूपरेखा, १३७, रूपायन,	काठमाडौं	२०२९
१०.	पण्डितराज सोमनाथ र उहाँको महाकाव्य	मधुपर्क, ५/६ मदन पुरस्कार गुठी	गोरखापत्र	२०२९
११.	पन्तज्यूको साहित्य साधना	नेपाली, ५७, मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०३०
१२.	गण्डकी अञ्चलका केही भाकाहरू	प्रज्ञा ९, ने.रा.प्र.प्र.	काठमाडौं	२०३०
१३.	आचार्य क्षेमेन्द्र र औचित्यवाद	प्रज्ञा, १० ने.रा.प्र.प्र.	काठमाडौं	२०३१
१४.	साहित्य सङ्गीत र कलाको विकासमा राजमुकुटको प्रेरणा	प्रज्ञा, १३, ने.रा.प्र.प्र.	काठमाडौं	२०३१
१५.	संस्कृत साहित्यमा महाकाव्य परम्परा	रूपरेखा, १७२ रूपायन प्रकाशन,	काठमाडौं	२०३२
१६.	हंसपुर अतीतका दिनहरू	रूपरेखा, २०२, रूपायन प्रकाशन,	काठमाडौं	२०३४
१७.	पश्चात्य जगत्मा शकुन्तला	मधुपर्क, ९/१२ गोरखापत्र संस्थान,	काठमाडौं	२०३४
१८.	आबुई दाइ पनि	रूपरेखा, २०८ रूपायन प्रकाशन	काठमाडौं	२०३५
१९.	मल्लकालीन नाटक : संक्षिप्त चर्चा	प्रज्ञा, २४ ने.रा.प्र.प्र.	काठमाडौं	२०३५
२०.	लोकगीत परम्पारमा असारे गीत,	प्रज्ञा, ३९ ने.रा.प्र.प्र.	काठमाडौं	२०३५
२१.	राजा : एक विवेचना	नेपाल ११/२ सूचना विभाग	काठमाडौं	२०३५
२२.	सम्भनामा टिपिएका लोककवि रामचन्द्र भट्टराई	नेपाल १५/४ सूचना विभाग	काठमाडौं	२०४०
२३.	हाम्रो पूर्व पश्चिम भेकमा पाइने गाथागत साम्यवैषम्यबारे केही चर्चा	प्रज्ञा, ५९, ने.रा.प्र.प्र.,	काठमाडौं	२०४४
२४.	संस्कृत प्रतिभा विइच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतम	नेपाली ११८, मदनपुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०४५
२५.	कलाकारिताको क्षेत्रमा श्री ५ मुमाबडामहारानी	नेपाल, १९/१, सूचना विभाग	काठमाडौं	२०४५
२६.	पूर्वीय दर्शनमा राजा	नेपाल, १९/३ सूचना विभाग	काठमाडौं	२०४५
२७.	एक दुई कुरा	नेपाली, ११९, मदन पुरस्कार गुठी	ललितपुर	२०४६
२८.	लोक साहित्यमा प्रयुक्त रूढ शब्द साइली सुब्बा र सोल्टी	प्रज्ञा, ७२, ने.रा.प्र.प्र.,	ललितपुर	२०४६
२९.	हंसपुर : इन्द्रगुफा र सिद्धदेव	नेपाल २०/६ सूचना विभाग	ललितपुर	२०४७
३०.	गाउँको रसधारा सुत्तै गइरहेछ	नेपाल २१/१ सूचना विभाग	काठमाडौं	२०४७

३१.	नेपाली लोकजीवनमा गङ्गा	नेपाल, २२/५ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०४८
३२.	हिन्दु वाङ्मय र यक्ष जाति	नेपाल, २२/६ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०४५
३३.	शङ्कराचार्य -पशुपतिनाथ र यहाँका पुजारी	नेपाल, २३/४ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०४५
३४.	हिन्दु लोकजीवनमा अप्सराको प्रयोग	गरिमा, १२४ साभा प्रकाशन	ललितपुर	२०४९
३५.	मगर जाति र उखान	प्रज्ञा ७५, ने.रा.प्र.प्र.,	काठमाडौं	२०५०
३६.	पोखरा : फेवाताल र तालवाराही	नेपाल, २४/२ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०५०
३७.	लोकसंस्कृतिको सन्दर्भमा माघेसंक्रान्ति र खिच्रो	नेपाल, २४/४ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०५०
३८.	चार्वाक आज पनि ज्यूँदै छन् : उनको दर्शन सर्वत्र व्याप्त छ	गरिमा, १२९, साभा प्रकाशन	ललितपुर	२०५०
३९.	“बुङ्गल” मा नपरेका दुई कवि	नेपाली, १४२, मदन पुरस्कार गुठी,	ललितपुर	२०५१
४०.	दमौलीस्थित व्यास गुफा र महर्षि व्यास	नेपाल, २४/६ सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०५१
४१.	सञ्चार सम्पर्क र नेपाल पत्रिका	नेपाल, २५/१ नेपाल,सूचना विभाग,	काठमाडौं	२०५१
४२.	हाँसो र जीवन	गरिमा, १४५, साभा प्रकाशन	ललितपुर	२०५१
४३.	माटोको माया	मिमिरे, १०७, बैकर्स क्लब	काठमाडौं	२०५१
४४.	पं नारायणदत्तका कवितामा भोट र नुन सम्बन्धित एक अङ्क	नेपाली, १४३, मदन पुरस्कार गुठी,	ललितपुर	२०५१
४५.	सिङ्गार-पटार लोकगीत र गहना	प्रज्ञा, ८१ (ख) ने.रा.प्र.प्र.,	काठमाडौं	२०५२
४६.	उहाँ कहिल्यै निहुरनु भएन	गरिमा, १५१,साभा प्रकाशन	ललितपुर	२०५२
४७.	गीत, गाउँघर र गुहेली	गरिमा, १६६, साभा प्रकाशन	ललितपुर	२०५२
४८.	धाननाच	वित्तीय संस्था, मनोभाव /२/२	काठमाडौं	२०५२
४९.	नेपाली लोकजीवन : लोक संस्कृति र गहना	मनोभाव अतिरिक्ताङ्क, वित्तीय संस्था,	काठमाडौं	२०५२
५०.	नेपाली लोक संस्कृतिमा मामाको महिमा	मिमिरे, १४७ बैकर्स क्लब,	काठमाडौं	२०५२
५१.	पाल्पाको प्लेग र पं नारायणदत्त घिमिरे	नेपाली, १५४ मदन पुरस्कार गुठी,	काठमाडौं	२०५२
५२.	कूटरचना : संक्षिप्त विवेचना	प्रज्ञा, २८/८६ ने.रा.प्र.प्र.,	काठमाडौं	२०५२
५३.	लोकधर्म र हलाकर्षण	मिमिरे, १५४, बैकर्स क्लब	काठमाडौं	२०५५
५४.	डिठ्ठा श्रीप्रसादज्यूका दुर्लभ प्रायः दुई कविता	मिमिरे, १६१, बैकर्स क्लब,	काठमाडौं	२०५५

५५.	चित्रकाव्य बारे सानो चित्रण	नेपाल, १२६ नेपाल सरकार सूचना तथा संचार मन्त्रालय,	काठमाडौं	२०५५/५
५६.	भक्तिसूत्र ग्रन्थ र साधक श्री नरकान्त अधिकारी	मिमिरे, २८/१०, बैंकर्स क्लब,	काठमाडौं	२०५६
५७.	नेपाली कूटकथन र लोकजीवन	मिमिरे, २८/५ बैंकर्स क्लब,	काठमाडौं	२०५६
५८.	गोठाले गीत	मनोभाव, २१, वित्तीय संस्था	काठमाडौं	२०५७
५९.	नेपाली लोक साहित्यमा लाहुरे-लाहुरे	नेपाल, १३५ सूचना विभाग	काठमाडौं	२०५७
६०.	ऐतिहासिकता र लोकसाहित्य परिवेशमा लाहुरे	समष्टि, २१/४, कृषि विकास बैङ्क,	काठमाडौं	२०५७
६१.	लोककथा पहेली : सानो चर्चा	मिमिरे, २९/८, बैंकर्स क्लब	काठमाडौं	२०५७
६२.	लोककविद्वारा परिभाषित लोकरचना : सानोचर्चा	मिमिरे, २९/८, बैंकर्स क्लब	काठमाडौं	२०५७
६३.	लोकपद्य लोक संस्कृति	मिमिरे, ३०/७, बैंकर्स क्लब	काठमाडौं	२०५८
६४.	हलोजोतक्रममा गोरखा काफलडाँडा	समष्टि, २२/१ कृषि विकास बैंक,	काठमाडौं	२०५८

(ड) सङ्कलक व्यक्तित्व

मानिसमा पाइने सहजातरूपका विभिन्न व्यक्तित्वहरू हुन्छन् । त्यस्तै गरेर हंसपुरे सुवेदीका विभिन्न प्रकारका व्यक्तित्वहरू मध्ये सङ्कलक व्यक्तित्व पनि अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो । सङ्कलक व्यक्तित्व भन्नाले साहित्यका विभिन्न विधा उपविधाहरूको खोजी सङ्कलन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । विशेष गरी सुवेदी आफ्नो जीवनमा लोक साहित्यको सङ्कलनमा सक्रिय रहेको देखिन्छ । उनले लोक साहित्यका क्षेत्रमा खासगरी लोकगीत, लोककथा, गाउँखाने कथा, लोकक्ति, उखान टुक्का, कूटरचना, लोकपद्य आदिको सङ्कलन सम्बन्धित ठाउँमा गएर गरेको बुझिन्छ । उनले वि.सं. २०३२/०३३ साल देखि प्रारम्भ गरेको सङ्कलनको यात्रा हाल सम्म अद्यावधिक देखिन्छ । जसको उदाहरणको रूपमा उनले लेखन तथा प्रकाशनमा ल्याएका विभिन्न लोक साहित्यिक कृतिहरू र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित फुटकर लेख रचनाहरूलाई लिन सकिन्छ ।

(च) प्राध्यापकीय व्यक्तित्व

सुवेदीको व्यक्तित्व परिचय दिने क्रममा शिक्षक व्यक्तित्व पनि एक उल्लेख्य व्यक्तित्वका रूपमा ग्रहण गर्नुपर्दछ । बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी सुवेदी अध्यापन क्षेत्रमा पनि त्यतिकै लगनशील देखिन्छन् । वि.सं. २०२६ सालमा अरुणोदय मा.वि. हंसपुर गा.पं मा केही महिना पढाएतापनि विशेषतः वि.सं. २०३७ साल मंसिर १ गतेदेखि काभ्रे क्याम्पस बनेपाबाट उनले अध्यापन कार्य सुरु गरेका थिए । त्यसपछि उनले वनविज्ञान अध्ययन संस्थान,

केन्द्रीय क्याम्पस, हेटौँडा, चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थान केन्द्रीय क्याम्पस, महाराजगञ्ज हुँदै २०३९ माघदेखि २०६३ पौषसम्म सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, लेखनाथ मार्गमा उपप्राध्यापकको रूपमा अध्यापन गर्दै आउनु भएको थियो । हाल उहाँ सेवा निवृत्त भएर घरमा बस्नु भएको छ । यसरी हेर्दा उहाँको प्राध्यापकीय व्यक्तित्व महत्वपूर्ण रूपमा देखा पर्दछ ।^{२६}

(छ) सामाजिक व्यक्तित्व

हंसपुरे सुवेदीको सामाजिक व्यक्तित्वको निर्माण मूलतः प्रशासनिक साहित्यिक र शैक्षिक क्षेत्रबाट नै भएको छ । उनले वि.सं. २०३१ सालदेखि सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा अग्रसर भएर लागिपरेको पाइन्छ । उनको सामाजिक भावनाले गर्दा सामाजिक कार्यक्षेत्रका विभिन्न व्यक्तिहरू उनको सरसल्लाह लिन आउँछन् । सुवेदी परिवारका हरेक कार्यहरूमा उनकै सल्लाहले मार्गदर्शन गराएको बुझिन्छ । उनी काठमाडौँमा रहेर पनि आफ्नो जन्मस्थान हंसपुरमा भए गरेका विभिन्न सामाजिक गीतविधिमा सक्रियरूपमा उपस्थित देखिन्छन् । यसै गरी उनले काठमाडौँमा पनि विभिन्न किसिमका सामाजिक गीतविधिमा संगलन रहेको यथार्थ यस अगाडि नै प्रस्तुत गरिसकिएको छ । जसको आधारमा उनको विभिन्न व्यक्तित्व मध्ये सामाजिक व्यक्तित्व पनि एक हो भन्न सकिन्छ ।

(ज) प्रशासकीय व्यक्तित्व

हंसपुरे सुवेदीले वि.सं. २०२९ सालदेखि २०३४ साल सम्म रेडियो नेपालको प्रचार विभागमा कार्यक्रम नियन्त्रक (शा.अ.) का रूपमा काम गरेका थिए । त्यसपछि २०३४ सालमा नै तत्कालीन श्री ५ को सरकार गृहमन्त्रालयको शाखा अधिकृतका रूपमा नियुक्त भएपनि २०३४ सालदेखि २०३७ साल सम्म दैलेख जिल्ला र लमजुङ्ग जिल्लाको पञ्चायत तथा स्थानीय विकास अधिकारीका रूपमा काम गरी आफ्नो प्रशासनिक दक्षता र कुशलता प्रदर्शन गरी सकेका छन् । यसबाट पनि उनको प्रशासनिक व्यक्तित्व झल्कन्छ ।

२.३ निष्कर्ष

वि.सं. १९९८ सालमा कास्की जिल्लाको हंसपुर गा.वि.स मा जन्मिएका हंसपुरे सुवेदी विभिन्न सुख दुःख पार गर्दै आजको अवस्थामा आइपुग्न सफल देखिन्छन् । अध्ययनमा रुचि भएका सुवेदीले नेपाली लोक साहित्यमा विद्यावारिधि समेत गरिसकेका छन् । लोक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धान तथा खोजसङ्कलन गर्ने कार्यमा उनलाई जनकविकेशरी धर्मराज थापाको भेटले महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । साथै जागिरको सिलसिलामा देशका विभिन्न भूभागमा पुग्दा त्यहाँको वास्तविक लोक जीवन बुझ्ने मौका पाएका हुन्छन् । उनका साहित्यिक व्यक्तित्वका धेरै पाटाहरू रहेका छन् । जस अन्तर्गत निबन्धकार व्यक्तित्व, कवि व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व, प्रशासनिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व र लोक साहित्यिक व्यक्तित्व प्रमुख मानिन्छन् ।

^{२६} ऐजन ।

अध्याय तीन

नेपाली लोक साहित्यको विवेचना कृतिको अध्ययन

३.१. “नेपाली लोक साहित्यको विवेचना” कृतिको अध्ययन

प्रस्तुत ‘नेपाली लोक साहित्यको विवेचना’ नामक कृति जनकविकेशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको सहलेखनमा तयार गरिएको पुस्तकाकार कृति हो । यो वि.सं. २०४१ सालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि. बाट प्रकाशित कृति हो । यसमा १,२,३,४,५ र विविध गरी जम्मा ६ खण्ड रहेका छन् । यी मध्ये १,२,४ र विविध खण्डमा सुवेदीद्वारा विशेष प्रयास गरिएको कुरा स्वयं लेखाद्वयले ‘हाम्रो भनाई’ मा उल्लेख गरेका छन् । तसर्थ यहाँ लेखकद्वयकै भनाइ अनुसार सुवेदीद्वारा विशेष पहल गरिएका १,२,४ र विविध खण्डको मात्र सामान्य चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । यी खण्डहरूमा समीक्षकद्वारा नेपाली लोक साहित्यको इतिहास, विकासक्रम, विशेषता, महत्त्व, वर्गीकरण तथा नेपाली लोक साहित्यका विभिन्न पक्षहरूको विशेष अध्ययन गरिएको छ । सुवेदीले प्रस्तुत खण्डहरूमा नेपाली लोकगीत तथा लोककथाको विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषणको साथै लोकोक्ति टुक्का तथा गाउँखानेकथाको परिचय, प्रचलन विशेषता र विवेचनाको संक्षिप्त अध्ययन गरेका छन् । उक्त कृतिको विषय सूचीलाई संक्षिप्त रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

खण्ड १: लोकसाहित्यिक विवेचना

- क) लोकसाहित्यको स्वरूप
- ख) लोकसाहित्यको विशेषता र महत्त्व
- ग) नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा
- घ) लोकसाहित्य : विधा र वर्गीकरण
- ङ) लोकसाहित्य र लिखित साहित्य

खण्ड २ : नेपाली लोकगीत

- क) लोकगीत परिचय तथा प्रचलन
- ख) लोकगीत विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण

खण्ड ३ : लोकगाथा

- क) लोकगाथा परिचय र प्रचलन
- ख) लोकगाथा विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण

खण्ड ४ : नेपाली लोककथा

- क) नेपाली लोककथा : परिचय र प्रचलन
- ख) लोककथाको विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण

खण्ड ५ : लोकनाटक :

- क) लोकनाटक परिचय
- ख) लोकनाटकको विशेषता

खण्ड ६ : उपसंहार, विविध

१. लोकोक्ति तथा टुक्का : परिचय तथा प्रचलन
२. गाउँखाने कथा परिचय र विवेचना
३. केही गाउँखाने कथाहरू

माथि प्रस्तुत गरिएका खण्ड र शीर्षकहरू नेपाली लोक साहित्यको विवेचना नामक कृतिमा समावेश गरिएका विषय हुन् जसमध्ये यस अध्यायमा सुवेदीद्वारा पहिल गरिएका खण्डको संक्षिप्त चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ ।

३.१.१ लोक साहित्यिक विवेचना

(क) लोक साहित्यको स्वरूप

प्रस्तुत 'लोकसाहित्यिक विवेचना' 'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' कृतिको पहिलो खण्ड हो । यो खण्ड पाँच शीर्षकमा विभक्त छ । यसमा पनि विभिन्न सात उपशीर्षक समाविष्ट छन् जस मध्ये सर्वप्रथम 'लोक साहित्य लोक शब्द' रहेको छ ।

'लोक साहित्य र लोक शब्द' उपशीर्षक अन्तर्गत लोक साहित्य र लोक शब्दको बारेमा सुवेदीले विस्तृत चर्चा गरेका छन् । "लोकले सजिलैसँग बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानवमुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो र आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो" भन्ने ठहर सुवेदीले गरेका छन् । यसैगरी उनले 'लोकसाहित्य' शब्दमा पाइने 'लोक र 'साहित्य' शब्दको विवेचना पनि गरेका छन् । जसमा लोक शब्दको व्युत्पत्ति, बौद्धदर्शनमा यसको प्रयोग र विभिन्न भारतीय विद्वानहरूको भनाइलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।^{२७}

यसैगरी 'फोक' र 'लोक' शब्द उपशीर्षक अन्तर्गत अंग्रेजी भाषाको 'फोक' शब्द एकातिर मूर्ख समुदायलाई बुझाउन प्रयोग भएको र अर्कोतिर सर्वसाधारण वा राष्ट्रका सम्पूर्ण मानिसहरूलाई चिनाउन प्रयोग गरिएको चर्चा सुवेदीले गरेका छन् । 'फोक' र 'लोक' शब्दको खास अर्थ खुट्याउन पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवैथरी विद्वानहरूको मतलाई उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा 'फोकलोर' को प्रतिशब्दको रूपमा 'लोकवार्ता र लोकसाहित्य' रहेको छ । यसमा सुवेदीले लोकवार्ता र लोकसाहित्यको सान्निध्यको विषयमा चर्चा गरेका छन् । जस अन्तर्गत निम्न विषयको उठान गरिएको छ ।

१. लोक प्रचलित अन्धविश्वास -जादू, टुनामुना, तन्त्रमन्त्र भूतप्रेत, डाइनी बोक्सी आदि
२. धार्मिक अनुष्ठान - चाडपर्व, व्रतउत्सव, पूजाआजा आदि आध्यात्मिक कार्य
३. लोकगीत, लोककथा - गाथा, लोकोक्ति, चुङ्किला आदि लोक साहित्यिक अभिव्यक्ति
४. नृत्यप्रधान आङ्गिक विषयवस्तुको चर्चा ।^{२८}

यसरी लोकवार्ता (फोकलोर) को विषय क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । लोक - साहित्य लोकवार्ताको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । लोकसाहित्य अन्तर्गत खासगरी गद्य, पद्य लोकोक्ति आदिको साथै समस्त स्त्री-पुरुष, बालबालिकाहरूका लोक अभिव्यक्तिहरू भएको स्पष्ट

^{२७} नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, खण्ड १, पृष्ठ -४

^{२८} ऐजन, पृष्ठ -१०

पारिएको छ । ‘लोकसाहित्य र जनसाहित्य’ प्रथम खण्डको पहिलो शीर्षकको चौथो उपशीर्षकका रूपमा समाविष्ट छ । यसमा लोकसाहित्य र जनसाहित्यका बीचमा रहेको अन्तरबारे सुवेदीले स्पष्ट पारेका छन् । जनसाहित्यले लोक साहित्यको व्यापक क्षेत्रलाई छुन नसक्ने कुराको जानकारी दिदै उनले लोकजीवनमा परम्परागत रूपमा मौखिक किसिमले चल्दै आएको अज्ञात रचनाकारको अभिव्यक्ति नै लोकसाहित्य भएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । साथै जनवर्गको स्थिति वेदना, वास्तविक मनोदशा र तदनुकूल सामूहिक अभिव्यक्ति जनसाहित्यमा पाइने विचार समीक्षकले प्रस्तुत गरेका छन् ।^{२९}

‘लोक-साहित्य र अन्य ज्ञानोपार्जन विद्या’ उपशीर्षकामा सुवेदीले लोकसाहित्य संग सम्बन्धित अन्यविधाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार लोकसाहित्य लोकजीवनको प्रतिविम्ब भएकाले यो सदा परिवर्तनशील र विविधतामय छ । त्यसैले लोक साहित्यसंग मानवविज्ञान, धर्मशास्त्र, पुरातत्त्व, इतिहास, संस्कृति, भाषाविज्ञान, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र लगायत कला, साहित्य, दर्शन आदि शास्त्रहरू पनि सम्बन्धित भएको कुरा समीक्षकले उल्लेख गरका छन् । लोक साहित्य एउटा समस्त शब्द हो । यसको अर्थ लोकको सरल र सहज साहित्य हो जो मानवजातिको आदि उद्गार हो र पुस्तौं पुस्ता मुखमुखै प्रयोग हुँदै आएको छ । अतः कुनै पनि लोकको साँचो उद्गार नै लोकसाहित्य हो । यो लेख्य नभई जनजिब्रोमा रहन्छ । मुख-मुखै पुस्तौं पुस्ता गाउँदै वा मानिदै, गुनगनाउँदै र भनिदै जानु नै यसको वैशिष्ट्य र चिरन्तन स्वरूप हो । ता पनि अहिले लोक साहित्यले विस्तारै लिखित रूपमा समेत आफ्नो स्थान कायम गरिसकेको छ ।^{३०}

(ख) लोकसाहित्यको विशेषता र महत्त्व

‘नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना ‘कृतिको पहिलो खण्डको दोस्रो शीर्षकमा “लोकसाहित्यको विशेषता र महत्त्व” रहेको छ । यस शीर्षक अन्तर्गत सुवेदीले लोक साहित्यको विशेषता र महत्त्व माथि प्रकाश पारेका छन् ।

जुनसुकै भाषाको पनि लोकसाहित्य पाउन सकिन्छ । चाहे त्यो लिपि भएको भाषा होस् अथवा लिपि नभएको अलेख्य भाषा होस् । त्यसैले लोक साहित्यको मूल सम्बन्ध लिपिसंग नभई भाषासंग छ र यो भाषाको महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ति हो । लोक जीवनको सहज उद्गार र उच्छ्वास हो । यस्तो लोकजीवनगत सुख दुःखका भावनाको सङ्गीसाथीरूप लोक साहित्यको आफ्नै प्रकारको महिमा छ । उच्चवर्गदेखि लिएर सामान्य जनजीवनको हरेक पक्षसंग सम्बन्ध गाँसी मौलाउँदै आएको लोकसाहित्यले युगौंका विभिन्न धारलाई पारगर्दै आएको छ, भन्दै समीक्षकले लोक साहित्यका विशेषताहरूलाई यसरी केलाएका छन् ।^{३१}

^{२९} ऐजन, पृष्ठ -१२, १३

^{३०} ऐजन, पृष्ठ -१२, १३

^{३१} ऐजन, पृष्ठ -२२ बाट ।

(१) लिखित नभई परम्परागत श्रुतिमा आश्रित पाइनु

अज्ञातकालदेखि नै लोकसाहित्य लोकगलामा विरचित हुँदै र फस्टाउँदै आएको कुरा बुझिन्छ। प्रारम्भिककालको मानवसमाज जुन समय लेख्यविधाको प्रारम्भ नै थिएन, त्यस समयमा पनि श्रुति परम्पराद्वारा लोकसाहित्य मुखारित थियो। लोकसाहित्यलाई मानवजातिको आदिम वेद भन्न सकिन्छ, किनभने आरम्भिक युगमा वेद पनि महामानव महर्षिहरूको गला-गलामा सञ्चरित थियो र एक गलाबाट अर्को गलामा सार्दै पुस्तौं-पुस्ता बाँचेर आएको थियो। यसरी श्रुति परम्पराबाट आएको लोक साहित्य सहज, ताजा र शाश्वत अनुभूतिका रूपमा अझै पनि लोकगलाबाट मुखरित भइरहेको पाइन्छ।^{३२}

(२) रचयिताको अज्ञातता पाइनु (रचयिता अज्ञान रहनु)

लोक-साहित्य यस्तो सरल र सुबोध छ, यसका हरेक विधा कथा, गीत, उखान, गाथा आदि एक मुखबाट अर्को कानमा पुग्नासाथ उसले सजिलै ग्रहण गर्छ र आफ्नै मानी मनमा लिन्छ, अनि अलापन थाल्छ, यसरी लोक साहित्य एककान, दुईकान हुँदै मैदान हुन पुग्दछ। अनि पाखा-पखेरा जतासुकै विस्तार हुँदै देशभर फैलन पुग्छ। लोक-साहित्य विधा एउटा अचम्मको साहित्यिक विधा हो। जुन सम्भनै सम्भनाको भरमा मुखमुखै एउटा पिँढीले अर्को पिँढीलाई सुम्पदै आएको पाइन्छ। यसरी श्रुतिपरम्परामा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै जाने क्रममा कतिपय वास्तविक कुरामा परिवर्तन र परिमार्जन तथा थपघट समेत हुने गरेको पाइन्छ।

लोक-साहित्यमा रचयिता अज्ञात हुनुमा विभिन्न कारणहरू छन् - प्रथमतः कुनै पनि लोक साहित्यकारले नामको लागि लोकसाहित्यको रचना गरेको हुँदैन। दोस्रो कुरा गीत, कथा, उखान, गाथा आदि रचना गरेर पुस्तकको रूपमा पर्दछ, भन्ने उद्देश्यले बनाइएका हुँदैनन्। तेस्रो कुरा लोक समाजले जतिखेर जुनरूपमा साहित्यिक अभिव्यक्ति प्रकट गर्‍यो अथवा निर्जन वातावरणमा कुनै सिर्जना अलाप्यो त्यसले नै लोक साहित्यको विधा ग्रहण गर्‍यो।

(३) सहज जनउद्गार (आभ्यासिक र अलङ्कृत शैली नपाइनु)

मूलतः सामाजिक धरातल नै लोकसाहित्यको विषय भएकोले यस्ता ऐतिहासिक पक्षको प्रदर्शन हुनु स्वभाविक हो। मानव जीवनका विभिन्न घटना परिघटना, स्वाद-वेस्वाद, सभ्यता, संस्कृति र परम्परा आदि आफ्नै रूपमा लोकसाहित्यमा समावेश भएको पाइन्छ। लोक-साहित्य लोकजीवनको रोदन र हाँसोको सुस्केरा हो, बेचैन दिलको आधार स्तम्भ हो, हाम्रो इतिहासको यथार्थ हो। किनकि यसमा हाम्रो अतीतमा जे-जस्ता प्रकारका संस्कृति सभ्यता र परम्परा चलेका थिए, सामाजिक जीवनमा राम्रा नराम्रा घटना घटेका थिए ती सबलाई गीत र गाथा, कथा र नाट्यमा आफ्नै प्रकारले आफ्नै रङ्ग र ढङ्गले परिचित पाउन सकिन्छ।

^{३२} ऐजन, पृष्ठ २३।

(४) लोक संस्कृति र ऐतिहासिकताको संवाहक हुनु

लोक साहित्यको अभिव्यक्ति सुकोमल, सरस, सहज र सरल हुन्छ। यसमा बालवोली जस्तै मिठास भरिएको हुन्छ। लोकसाहित्य सारा लोकको, दुनियाको आफ्नै साहित्य हो। अतः यसको रचना मीठो र तिखर भावनामा लोक अनुभवहरूलाई सहज रूपमा केलाउँदै सरल भाषामा व्यक्त गरिएको हुन्छ। यो अपठित र अशिक्षित लोक-समाजको सहज जनवोली हो।^{३३}

(५) नीतिजस्तो कोरा औपदेशिकता नहुनु

लोकसाहित्यमा मानवजीवनका साधनाहरू, आधार र उक्तिहरू साँचो रूपमा अभिव्यक्त पाइन्छन् जसले मानिसलाई सान्त्वना साहस, ढाडस, धैर्य र उत्साह आदि दिन्छन्। लोकसाहित्यले लोक समाजको पथप्रदर्शन गरेता पनि यसमा कोरा औपदेशिकता भने रहेको पाइँदैन। यसमा अनुभवात्मक ज्ञान र पथप्रदर्शनात्मक सन्देश समावेश भएर जीवित र मनमोहक रूपमा नववधु जस्तै आकर्षक, लज्जालुपन साज-सज्जाको झल्को रहेको पाइन्छ। त्यसैले भन्न सकिन्छ, “लोक साहित्य हाम्रो लोकजीवनको हाँसो र आँसुको मर्म देखाउने, अनि मानव दिलमा लागेको घाउमा मलम लगाएर हौसला प्रदान गर्ने सञ्जीवनी हो”। यो सामाजिक गतिशीलता अनुसार परिवर्तित हुँदै आएको पाइन्छ। त्यसैले यसमा नीतिजस्तो कुरा औपदेशिकता छैन।

(ग) नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा

“नेपाली लोक-साहित्यको विवेचना” कृतिको पहिलो खण्डको तेस्रो शीर्षकका रूपमा “नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा” रहेको छ। यसमा सुवेदीले नेपाली लोक साहित्यको इतिहासलाई तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरेका छन्।

प्रथम चरण (वि.सं. १९४२-१९५७) वीरशम्शेरको शासनकालदेखि हाजिरमाने गीत प्रकाश-प्रसारण सम्म :

श्री ३ वीरशम्शेरले (१९४२-१९५८) सङ्गीतदरबार निर्माण गरी गायकवादक आदि कलाकारको जमघट गराई तात्कालिक सङ्गीत क्षेत्रमा ठूलो जस लिएका थिए। यिनले आफ्नो दरबार (लालदरबार) मा नाट्यशाला निर्माण गराएका थिए, जुन नेपालको प्रथम नाट्यशाला (नाचघर) थियो। त्यस्तै गरी लोक छन्दको प्रयोग गरी गाउने तथा लिपिबद्ध गर्ने पुराना कवि वसन्त शर्मा (वि.सं. १८६०-१९४७) को नाउँ यहाँ उल्लेखनीय छ। नेपाली मर्म र वेदनाको पुकार नेपालीको मुटु चिमोटेने खाले लोकगीतको सँगालो हाजिरमाने राईले वि.सं. १९५७ तिर “मीठा-मीठा नेपाली गीत” नाउँले प्रकाशित गराए यो गीति सँगालो दार्जिलिङको लोकजीवनमा निकै प्रिय भयो। यसले पछिल्लो समयमा ‘हाजिरमाने गीत’ को

^{३३} ऐजन पृ. २५।

नाउँबाट जनप्रियता (लोकप्रियता) ओगट्न पुग्यो । यसरी लोक साहित्य अध्ययनको प्रथम चरणमा सङ्कलन, गायन र अध्ययनको सूत्रपात भएको अनुभव हुन्छ ।^{३४}

२. द्वितीय चरण (वि.सं. १९५८- २००७ : गो.प. प्रकाशनदेखि प्रजातन्त्र रेडियो स्थापना सम्म)

यस समयमा गोरखापत्रको प्रकाशनले नेपाली लोक-साहित्यको विकासमा केही टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । साथै लाहुरे भएका तन्नेरीहरूको लागि केही व्यापारिक प्रकाशनहरूले हाजिरेमान गीतको नक्कलमा लहरी साहित्य प्रकाशन गर्न पनि थालेका थिए । मित्रसेन (वि.सं. - १९५३-२००३) र बहादुर सिंह बराल (वि.सं. १९४८-२०१९) नेपाली समाजलाई अभ्र देशभक्ति र चेतना प्रदान गर्ने कार्यमा अग्रसर देखापर्छन् ।^{३५} यिनको गीत, भजन आदिको सङ्ग्रह 'बरालको आँसु (१९७९) राष्ट्रभक्ति र सांस्कृतिक चेतना जगाउने सांगीतिक कृतिको रूपमा स्मरणीय छ । बोधविक्रम अधिकारीको 'नेपाली दन्त्यकथा' (१९९६) ने.भा.प्र.स. को नेपालका विभिन्न भागका लोककथाहरू (वि.सं. १९९९ तिर) ललितजङ्ग सिजापतीको 'दन्त्यकथामाला' (२००३) सुवर्ण शम्शेर ज.ब.रा. को 'दन्त्यकथा' (२००५) आदि पुस्तकहरूको प्रकाशनले पनि नेपाली लोकसाहित्यको विकासमा निकै टेवा पुऱ्याएको पाइन्छ । पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा 'भारती' (२००६) र 'प्रजातन्त्र नेपाल रेडियो' (२००७) ले नेपाली लोकसाहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

तृतीयचरण (वि.सं. २००८ देखि हालसम्म)

यस चरणमा नेपाली लोकसाहित्यमा धेरै सुधार र परिष्कृतता आएको पाइन्छ । जनकविकेशरी धर्मराज थापा पूर्णतः लोकगीत सङ्कलन र प्रचारको कार्यमा वि.सं. २००३ देखि समर्पित हुन पुगेको पाइन्छ । वि.सं. २०१० सालमा पासाङ्ग गोपर्मा, काजीमान कन्दड्वा जस्ता व्यक्तिको सक्रियतामा धर्मराज थापाद्वारा 'नेपाली लोकगीत सङ्ग्रहालय' को स्थापना गरियो । यसैवर्ष 'डाँफेचरी' पत्रिकाले पनि लोकसाहित्यिक रचना प्रकाशित गर्न थाल्यो । सत्यमोहन जोशीको 'हाम्रो लोक संस्कृति' (२०१४) लक्ष्मण लोहनीको 'रोदीघर' (२०१३) धर्मराज थापाको 'मेरो नेपाल भ्रमण' (२०१६) र 'हाम्रो लोकगीत' (२०२०) काजीमान कन्दड्वाको 'नेपाली जनसाहित्य' (२०२०) आदिले पनि नेपाली लोक साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । "हाम्रो संस्कृति" (२०२३) "सङ्गीतसरिता" (२०२७) "वागीना" (२०३०) आदि पत्रिकाहरू र हरिराज जोशीको "सोरठी" (२०२३) र 'सङ्गिनी' (२०२८) पत्रिका पनि नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा स्मरणीय मानिन्छन् । यसैगरी विभिन्न प्रतिभाहरूद्वारा लिखित 'कर्णाली लोक संस्कृति' खण्ड १-५ (२०२८) धर्मराज थापाको 'गण्डकीको सुसेली' (२०३०) देवकान्त पन्तको डोटेली लोकसाहित्य (२०३२) जगमान गुरुङको 'गुरुङ जाति तथा संस्कृति' (२०३४) तुलसी दिवसको 'प्रदर्शनकारी धिमाल

^{३४} ऐजन पृ. २६ ।

^{३५} ऐजन पृ. ४० ।

लोकसंस्कृति' (२०३५) आदि यस प्रसङ्गमा महत्त्वपूर्ण सामग्री भएको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन्।^{३७}

(घ) लोकसाहित्य : विधा र वर्गीकरण

'लोकसाहित्य : विधा र वर्गीकरण' 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' नामक कृतिको पहिलो खण्डको चौथो शीर्षकको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस शीर्षक अन्तर्गत सुवेदीले विधाको दृष्टिले लोकसाहित्य र त्यसको वर्गीकरण उल्लेख गरेका छन्। साथै उनले संस्कृति र लोकसाहित्य बीचको सान्निध्यलाई पनि स्पष्ट पारेका छन्। त्यसैगरी सजिलो र व्यवहारिकताको लागि लोक साहित्यका विविध विधाको उल्लेख गरी त्यसको संक्षिप्त चिनारी समेत दिइएको छ। यस क्रममा लोकसाहित्यलाई लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाट्य, गाउँखाने कथा, उखानटुक्का तथा विविध वर्गीकरण विधा (लोककविता, बालकविता, गोठालेगीत चुड्का आदि) को समेत चर्चा गरेका छन्।

(ङ) 'लोकसाहित्य र लिखित साहित्य'

'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' (२०४१) कृतिको पहिलो खण्डको अन्तिम शीर्षकका रूपमा 'लोकसाहित्य र लिखित साहित्य' प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा सुवेदीले खासगरी लोकसाहित्य र लिखित साहित्यका भिन्नतालाई केलाउने प्रयास गरेका छन्। लिखित साहित्यको लागि लोक साहित्यले उपजीव्यको काम गरेको कुरा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ। साथै उनले कतिपय विद्वान्हरूको विचारलाई समेटेर लोक-साहित्यलाई अविरल प्रवाहित नदीसँग र लिखित साहित्यलाई चाहिँ पोखरीसँग तुलना गरेका छन्।

लोक-साहित्य शब्द केवल अभिधेयको लागि मात्र प्रयोग हुन्छ भने लिखित साहित्य वाच्य अर्थमा भन्दा लक्ष्य, व्यङ्ग्य र ध्वनि अर्थमा प्रयोग हुन्छ। लोक साहित्यको परिवेश हाम्रै लोकजीवन सँग सम्बन्धित हुन्छ भने लिखित साहित्यको परिवेश विषयवस्तुको आधारमा सम्मृद्ध पाइन्छ। लोकसाहित्यमा रचनाकारको छाप र सिद्धान्त समावेश गरिएको हुँदैन भने लिखित साहित्यमा रचनाकारको प्रत्यक्ष छाप परेको पाइन्छ। अर्भै छोटो शब्दमा भन्नुपर्दा "निश्छल, स्वतन्त्र र प्राकृतिक उद्गार नै लोकसाहित्य हो भने कृत्रिमता र भौतिक विलासको रमरमाहटले छोएको साहित्य लिखित साहित्य हो"। यही नै लोकसाहित्य र लिखित साहित्यबीच पाइने अन्तर हो भनी सुवेदीले स्पष्ट पारेका छन्।

३.१.२ नेपाली लोकगीत

(क) लोकगीत परिचय तथा प्रचलन

'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' कृतिको दोस्रो खण्डको पहिलो शीर्षकको रूपमा 'नेपाली लोकगीत' रहेको छ। यस शीर्षकलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

'लोकगीत परिचय तथा प्रचलन' शीर्षकको पहिलो उपशीर्षकको रूपमा लोकगीत' रहेको छ। यसमा सुवेदीले लोकगीतको परिभाषा दिने क्रममा लक्ष्मण लोहनी, कालीभक्त

^{३७} ऐजन पृ. ४० ।

पन्त, धर्मराज थापा , भीमवहादुर पाण्डे आदिका भनाइलाई उद्धृत गर्दै लोकगीत भनेको मानव हृदयगत प्राकृत तथा अनुभूत भावनाहरूको उद्वेगको तीव्रतम अनुभूति हो । जो साँचो सामूहिक र तिखेर लययुक्त हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । त्यसैगरी लोकगीत विशाल समुद्र हो , असीमित आकाश हो, यो अनन्त र असङ्ख्य भावधारमा प्रवाहित छ । यसलाई निश्चित सीमारेखाभित्र गाभ्न सकिदैन भन्दै लोकगीत जीवनको सामाजिक धरातलमा आधारित हुन्छ, यो प्रेमसम्बन्धी विश्लेषणमा विरचित हुन्छ । यसले जीवन मर्मको व्यक्तिगत प्रसङ्गलाई छुन पुग्दछ, यो धार्मिक परम्परागत आस्थामा अवलम्बित हुन्छ भन्ने ठहर सुवेदीले गरेका छन् ।^{३८} 'लोकगीत परिचय तथा प्रचलन' शीर्षकको दोस्रो उपशीर्षकका रूपमा 'लोकगीत र सङ्गीत' रहेको छ । यसमा सुवेदीले लोकगीत र सङ्गीतको पारस्परिक सम्बन्धलाई केलाएका छन् । 'सङ्गीत' शब्दबाट 'सहमान' वा 'सुन्दर गान' भन्ने र गीत, वाद्य, नाट्य तीन चीजको मिलन अर्थ बुझिन्छ । लोक गीतको साँचो स्वरूप प्राप्तिको लागि लोकसङ्गीत ज्यादै आवश्यक छ । "लोकगीत लोकसङ्गीतको अभावमा निर्जीव बन्दछ अनि गीतको अभावमा सङ्गीतचाहिँ केवल ध्वन्यात्मक मात्र बन्दछ" । गायनकलालाई सजीव र सशक्त बनाउने माध्यम नै सङ्गीत हो । लय भन्नु नै 'छन्द' हो । छन्दको पर्यायको रूपमा रहेको लयलाई 'सङ्गीत' क्षेत्रमा राग पनि भनिन्छ । 'लय' सङ्गीतात्मक स्वरका आरोह-अवरोहको एउटा विशेष क्रम हो । जसले गायन, वादन र नृत्य तीनै अङ्ग (सङ्गीत) लाई परस्पर सूत्रबद्ध गर्दछ भन्ने धारणा सुवेदीले व्यक्त गरेका छन् ।

त्यस्तै गरी तेस्रो उपशीर्षकमा 'लोकगीत र नृत्य' रहेको छ । "गीत एउटा लयप्रधान अभिव्यक्ति हो भने नृत्यचाहिँ तालप्रधान अभिव्यक्ति हो" । लयको अभावमा वस्तुतः गीत सिर्जना हुनै नसक्ने र नृत्य तालविना सम्भव नहुने कुरा सुवेदीले व्यक्त गरेका छन् । लोकगीत र लोकनृत्यको कार्यक्षेत्र अलग अलग भएपनि यिनीहरूको आन्तरिक सम्बन्ध अन्योन्याश्रित हुन्छ भनिएको छ ।

'गीत र कविता' नामक चौथो उपशीर्षकमा सुवेदीले यी दुई बीचको अन्तर सम्बन्ध तथा भिन्नतालाई स्पष्ट पारेका छन् । उनका अनुसार "कला र रूपात्मक सौन्दर्यले भिजेको मीठो भावमय रचना नै कविता हो" । 'छन्द' प्रस्तुत हुँदा सबै रचना कविता हुन सक्दैनन् । गीत गायन कलासँग सम्बन्धित विषय हो । वस्तुतः गीत र कविता दुवै रचना हार्दिक कोमलता प्रकट गर्ने कलात्मक अभिव्यक्ति हुन् । दुवैमा आ-आफ्नो प्रकारको छन्दविधान र लोकशास्त्र भएकोले दुवैले जनहृदय खिच्छछन् । रचनाकारको अज्ञानता, अलेख्यता, अभिव्यक्तिमा सरलता, मार्मिकता, लोक लयात्मकता आदि लोकगीतका विशेषता हुन् । यसरी कुनै पनि देशको लोकजीवन, संस्कृति र जातिको साँचो जानकारी लोकगीतबाट हुन्छ । यसको व्यापक खोजी र अध्ययन अनुसन्धान हुन सके हामीले हाम्रो लोकजीवनका धेरै कुरा थाहा पाउँछौं भनेर लोकगीत र कविताको महत्त्व प्रस्तुत गरिएको छ ।^{३९}

^{३८} नेपाली लोक साहित्यको विवेचना पृ.६० ।

^{३९} ऐजन पृ.९१ ।

(ख) लोकगीत : विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण

नेपाली लोक साहित्यको विवेचनाकृतिको दोस्रो खण्डको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'लोकगीत विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण' रहेको छ । यसमा सुवेदीले लोक गीतका विशेषतालाई यसरी उल्लेख गरेका छन् ।

गतिमा तीव्रता हुनु

सरल, सरस र प्रभाविलो अभिव्यक्ति तथा शब्दविन्यास हुनु, सार्वजनिक मौलिक संवेग पाइनु, सूक्ष्मविश्लेषणको अपेक्षा प्रभावोत्पादन स्थूल चित्रण हुनु, कृतिमा बनावटीपन नहुनु, स्थान र सामयिकताको प्रभाव पाइनु लोकगीतका विशेषता हुन् । यसरी नै सुवेदीले मौखिक परम्परा, गीतकारको अज्ञानता रूढिवादीताको छाप, सामूहिक भावभूमि आदि लोकगीतका विशेष गुण हुन् भनेका छन् ।

हाम्रो लोकजीवनमा हरेक पाइलैपिच्छे उपयोगमा आएको लोकगीतको धारा ज्यादै व्यापक र विशाल छ । यसमा विविधता र बहुरूपता पाइनु स्वाभाविक हो त्यसैले लोकगीतलाई निश्चित वर्गमा विभाजन गरी विश्लेषण गर्न खोज्नु त्यति उपयुक्त मानिदैन तर पनि यसको व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गर्नको लागि वर्गीकरण गर्नुपर्ने तर्क सुवेदीको छ ।^{४०}

नेपाली लोकसाहित्यका अन्वेषक तथा लेखक कालीभक्त पन्तले लोकगीतलाई - राष्ट्रभाषास्तरीय, जिल्लास्तरीय, ग्रामस्तरीय, जातिस्तरीय, भाषास्तरीय, पर्वस्तरीय, लोकनाट्यस्तरीय, कर्मस्तरीय र ऋतुस्तरीय गरी नौ भागमा बाँडी चर्चा गरेको कुरा उल्लेख गर्दै सुवेदीले लोकगीतलाई सातवर्गमा यसरी विभाजन गरेका छन् ।

- सामान्य गीत
- संस्कार गीत
- ऋतु वा व्रत सम्बन्धी गीत
- कर्मगीत
- पर्वगीत
- लोकनृत्य गीत र
- विविध

१. सामान्य लोकगीत

सामान्य लोकगीत अन्तर्गत सुवेदीले बारमासे, भ्याउरे र घाँसे गीतलाई राखेका छन्। चुड्का रोइला, ख्याली र सङ्गिनी यस अन्तर्गत पर्ने कुरा व्यक्त गर्दै उनले यी गीतका केही नमुनाहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै: रोइलाको एउटा उदाहरण-

केटी- तमसुक लेखाइचौ, अन्तै माया देखाइचौ, अन्तै माया देखाइचौ ।

केटा- कालो अक्षरमा, यौटा चिठी छ हेर, भन्छन् माया छ धेर ।

^{४०} ऐजन पृ.९२ ।

२. संस्कार गीत

संस्कार गीत हाम्रा धार्मिक संस्कार न्वारान, पास्नी, वर्तुन, विवाह, मृत्यु आदिमा गाइन्छ ।^{४१} खाँडो, फाग, कर्णाली अञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा प्रचलित सगुन, फाग धमारी आदि गीत पनि संस्कारगीतमा समावेश गर्ने काम सुवेदीले गरेका छन् । खाँडो गीतलाई वीरगाथाको रूपमा पनि मानिएको छ तर पनि यो प्रायः क्षेत्री जातिको विवाहको समयमा जगियाको विधान अन्तर्गत संस्कारकै रूपमा हातमा खुकुरी लिई खाँडो गाउँने र जगियामा रहेको केराको थाम काट्ने प्रचलन छ ।

३. ऋतु वा व्रतसम्बन्धी गीत

कुनै पनि व्रत उत्सव मनाइने दिनहरूमा ईश्वरीय गुणगान र महिमाले युक्त गीत भजन आदि गाउने नेपाली लोक समाजको प्रचलन छ । यस्ता प्रकारका रचनालाई व्रत सम्बन्धी गीत भनिने र वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, आदि ऋतुहरूको मेला पर्व र हर्षोल्लासमा गाइने ऋतुसम्बन्धी लोकलयलाई ऋतुगीत भनिने कुरा सुवेदीले स्पष्ट पारेका छन् ।

४. कर्मगीत

काम गर्दै गाउँदै गरिने अथवा कामको समयमा गाइने गीतहरू कर्मगीत हुन् ।^{४२} जसअन्तर्गत जेठे गीत, असारेगीत आदि पर्दछन् । विशेष गरी पहाडी भेकमा कोदो रोप्दा, घैया गोड्दा, मकै भाँच्ता, भारी बोकेर उकाली ओराली गर्दा र अन्य त्यस्तै काम गर्दा दिल बहलाउन र श्रम सिधिलता कम गरी कार्यप्रेरणा प्रदान गर्नु कर्मगीतको विशेषता हो भनी सुवेदीले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् ।

५. पर्वगीत

नेपाली लोक समाजमा चाडपर्व, उत्सव आदिको ठूलो महिमा छ ।^{४३} जीवनमा राष्ट्रिय भावना जगाउन, आफ्नो संस्कृति र अपनत्वको बोध गराउन मनोरञ्जन प्रदान गरी बन्धुबान्धवमा मेलमिलाप तथा एकता स्थापना गर्न र व्यवहारिक सन्तापद्वारा सताइएको मनमा नयाँ उत्साह र उमङ्गको अति शान्तिको सञ्चार गर्न समेत पर्व उत्सवहरूले ठूलो महत्व राखेका हुन्छन् । यसरी हाम्रा जात्रा, पर्व, उत्सव-समारोह आदिमा गाइने गीतिधारालाई सुवेदीले कर्मगीतका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यस्ता गीतहरूमा, तीजको गीत, दसैँको गीत, भैलो, देउसी, 'भुओगीत' होरीगीत, लोसार आदिलाई पनि सुवेदीले पर्वस्तरीय गीतको रूपमा समावेश गरेका छन् ।

^{४१} ऐजन पृ. १०८ ।

^{४२} ऐजन, पृ. १३९ ।

^{४३} ऐजन, पृ. १५७ ।

६. लोकनृत्यगीत

लोकजीवनमा परम्परादेखि चलिआएका नाचलाई लोकनृत्य भनिन्छ।^{४४} धार्मिक भावनाका साथै रञ्जकता विविधतामा एकता, एकतामा विविधता, नर्तक र गायनको अभिन्नता आदि लोकनृत्यमा पाइने विशेषता भएको चर्चा सुवेदीले गरेका छन्। उनले मुख्य रूपमा 'विषयगत लोकनाट्य' र 'मुक्त लोकनृत्य' गरी लोकनृत्यलाई दुई भागमा विभाजन गरेका छन्। "विषय अनुकूल पात्रपात्री आदि सिर्जित गरी तदनुकूल गीतरूप गाई लोक नृत्याभिनयसाथ प्रदर्शित गरिने लोकनाच विषयगत लोकनाट्य हो भने गीतसहितको स्वतन्त्र नृत्य मुक्त नृत्य भएको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन्"। मुक्तलोक नृत्य अन्तर्गत रत्यौली, धाननाच, मारुनी आदि पर्दछन्।

७. विविध

यस उपसंहार वा विविध शीर्षकमा सुवेदीले खासगरी बालगीत, लोकपद्य सवाई, मुक्तक, सिलोक, गोठाले गीत, चुङ्किला, ठट्यौली आदि प्रस्तुत गरेका छन्। बालगीतले सुकुमार हृदयलाई सरस, सरल र तरल पार्दछन्, अनि आमाको दूधले भै बालबालिकाको मन मस्तिष्कलाई साहित्यको पुष्ट्याई दिने साधन भएको कुरा सुवेदीले व्यक्त गरेका छन्। गोठाले गीत सहज, सुबोध सार्थक तथा ज्ञानप्रद नभएता पनि यसको मूल उद्देश्य मनोरञ्जन नै हो। चुङ्किलाहरू कुनै बौद्धिक प्रधान, कुनै तार्किक कुनै मनोरञ्जन प्रधान र कुनै गौड्याहा किसिमका हुने कुरा सुवेदीले स्पष्ट पारेका छन्।

३.१.३ नेपाली लोककथा

प्रस्तुत शीर्षक 'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' कृतिको चौथो खण्डको रूपमा रहेको छ। यो खण्ड मूलतः दुई शीर्षकमा विभक्त छ। यसको पहिलो शीर्षक अन्तर्गत नेपाली लोककथाको परिचय, प्रचलन (उत्पत्ति) र विकासका सन्दर्भमा स्पष्ट पारिएको छ, भने दास्रो शीर्षकमा लोककथाको विशेषता उल्लेख गर्दै वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ।

(क) नेपाली लोककथा : परिचय र प्रचलन

खासगरी परम्परादेखि मौखिक रूपले एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएका काल्पनिक घटना प्रधान कथाहरूलाई लोककथा भनिने तर्क सुवेदीको छ। लोककथामा जिज्ञासा र कौतूहलको अद्भूत शक्ति समाहित भएको पाइन्छ। जसले गर्दा स-साना नानीदेखि बूढाबूढी सम्मका सबैजना लोककथा भन्ने र सुन्ने रूचाउँछन्। "घरमा बसी बसी गर्न सकिने काम-मकै छोडाउने, नाम्लो दाम्लो या हत्तेउरी बाट्ने, ठकिया बुन्ने आदि देखि लिएर गोठालो जाने, खेतमा पानी लगाउन जाने जस्ता कामहरूको सिलसिलामा आफूलाई दिक्क लागेका बेला मनको दिक्कदारी मेट्नको लागि लोककथा भन्ने र सुन्ने प्रचलन छ"।^{४५} साथै केटा केटीहरूलाई भुलाउन समेत लोक-कथा भन्ने प्रचलन हाम्रो समाजमा अद्यापि रहेको पाइन्छ। कुनै पनि सुकुमार-हृदयले लोककथाका अनौठा-अनौठा

^{४४} ऐजन, पृ. १८२।

^{४५} ऐजन, पृ. ३१७।

पात्र-पात्रा, स्याल, खरायो, भंगेरा, बाज, बाघ, हात्ती आदि देखि लिएर राजारानी, सुककेसरीमैयाँ, राजकुमार राजकुमारी, टुहुरा-टुहुरी, सौतेनी आमा आदिका समेत चाखिला कथा सुन्दा ज्यादै मीठो आनन्द र अनुभूति प्राप्त गर्दछ। लोक कथाको मूल उद्देश्य लोक रूचि र मनोरञ्जनद्वारा मानवजगत्लाई शिक्षा, उपदेश, आत्मबल आदि प्रदान गर्नु, साहस, धैर्य, तर्क, विद्वता आदिप्रति आस्था र प्रेरणा जगाउनु पनि रहेको छ।

लोककथाको प्रचलनको सम्बन्धमा विभिन्न अडकलहरू सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन्। दन्तेकथा स्वदेशको मात्र उपज नभएर विश्वका कुनाकुनाबाट पनि मुखमुखै आएका हुन् भन्ने कतिपयको भनाइ छ भने प्रकृति प्रेरणा र जीवनव्यवहारको क्रमबाट नै लोककथा सिर्जित भएका हुन् भन्ने धारणा अर्का थरिको छ। यसमा कसैले डार्विनको विकासवाद र कसैले फ्रायडको मनोविज्ञानसँग पनि लोककथालाई जोडेका छन् भनिएको छ। तर विद्वान्हरूका जे जस्ता विचार र अभिव्यक्तिहरू पाइएता पनि यगौयुग देखि जनमानसमा लोकप्रिय रूपमा रहन सफल लोककथामा पाइने अतिरञ्जना नै यसको आफ्नै मौलिकता हो भन्ने धारणा सुवेदीको छ।

सुवेदीले नेपाली लोककथाको विकासक्रमको पनि छोटोमोटो तरिकाले रेखाङ्कन गरेका छन्। वेदाख्यान, साहित्यग्रन्थ र उपनिषद्मा आफ्नै प्रकारका रमाइला घतिला र अर्ती उपदेशात्मक कथाहरू देखिन्छन्। त्यसपछि रामायण र महाभारतीय कथाहरू आख्यान एवं उपाख्यानका रूपमा देखा पर्दछन्। यसैगरी लोककथा क्षेत्रमा काश्मिरी विद्वान् क्षेमेन्द्र (११ औं शदी) को 'वृहत्कथा मञ्जरी' सोमदेव (११ औं शदी उत्तरार्द्ध) को 'कथा सिरत्सागर' पनि ज्यादै प्रसिद्ध छन्। त्यसपछि 'पञ्चतन्त्र', हितोपदेश, तन्त्राख्यायिका आदि नीतिउपदेश र लोकव्यवहारको जानकारी दिने पुराना कथाग्रन्थहरू हुन्।^{४६} यिनमा मुक प्राणी, पशुपन्छी आदिलाई पात्र बनाई घतिलो तरिकाले कथाको विषयवस्तु संयोजन गरिएको छ। संस्कृत लोककथा अन्तर्गत शिवदासको वेतालपञ्चविंशति (१२ औं शदी) सुकसप्तति सिंहासनद्वात्रिंशिका (१४ औं शदी) आदि नेपालीमा पनि अनूदित पाइन्छन्।

यसैगरी संस्कृत काव्यक्षेत्रमा वासवदत्ता, दशकुमारचरितम्, कादम्बरी हर्षचरित आदि प्रसिद्ध छन्। वास्तवमा संस्कृतका लोककथाहरू हाम्रा नेपाली लोककथाका निर्णायक र प्रेरक तत्व पनि हुन्। लिच्छवीकालदेखि नै जनप्रियरूपमा विकसित भएको लोककथा मनोरञ्जनको एउटा प्रमुख अङ्गका रूपमा मानिएको छ भनी सुवेदीले उल्लेख गरेका छन्। साथै विभिन्न प्रकाशित अप्रकाशित नेपाली लोककथाहरूलाई लिएर सुवेदीले यसको सीमाङ्कन समेत गरेका छन्। जुन यस प्रकार छ।

१. नेपाली लोककथा : प्रथमकाल - सुरूवाट १९५८

२. नेपाली लोककथा : द्वितीयकाल - १९५८ देखि हालसम्म

^{४६} ऐजन, पृ. ३२८।

१. प्रथमकाल

प्रथमकालीन नेपाली लोककथा प्रायः जसो अनूदित छन् । जस्तै :- भानुदत्तको 'हितोपदेश मित्रलाभ' (१८३३) 'महाभारत विराट पर्व' (१८२७) शक्तिवल्लभ अर्यालको 'हास्यकदम्ब' (१८५५) 'पिनासको कथा' (१८७२) भवानीदत्त पाँडेको 'मुद्राराक्षस' नाटक तथा 'हितोपदेश' को अनुवाद, बेनामीको दशकुमार चरित, बेलायती विद्वान् एटनको 'नेपाली भाषाको व्याकरण, (१८७७) मा छापिएको मुन्सीका 'तीन आहान' आदि ।^{४७}

यस समयका केही रचनाहरू पुराणमा समेत आधारित थिए । जस अन्तर्गत मोतीराम भट्टको 'गजेन्द्रमोक्ष (१९४३) 'पञ्चक प्रपञ्च' (१९४३) ' तीजको कथा' (१९४३) ' प्रल्हादभक्ति कथा' (१९४८) ' नलोपाख्यान' (१९४८) ' स्वस्थानी व्रतकथा' (१९४८) ' सुखार्णव' (१९५०) ' प्रेमसागर' (१९५२) बेनामीको ' वीरसिक्का' (१९४६) रामकृष्ण वर्माको ' गोरखा हास्य मन्जरी' (१९५२) बेनामीको सिंहासन बत्तीसी शुकबहत्तरी, गुलाबकावली, हात्तीमताइको कथा, ' लालहीराको कथा', अबोला मैयाको कथा ' सुनकेसरी मैयाको कथा' 'मधुमालतीको कथा' आदि प्रथम चरणमा देखा परेका महत्वपूर्ण कथाहरू हुन् । यसरी यस समयका कथाहरू धेरै जसो अनूदित परम्पराबाट अगाडि बढ्दै आएको पाइन्छ ।

२. दोस्रो काल

वि.सं. १९५८ मा गोरखा पत्रको स्थापना पश्चात् विभिन्न लोककथाहरू पत्रिकामा समेत देखा पर्न थालेको पाइन्छ । यस बीचमा 'तोतामैनाको कथा' वीरवल चातुरी, वीरवल कौतूहल, अचम्मका बच्चाको कथा, महाठगको कथा आदि सबै रचनाकारको अज्ञानता भएका लोककथाहरू देखा परेका थिए ।

वि.सं. १९९१ मा शारदा पत्रिकाको प्रकाशनपछि नेपाली लोककथाको गोरेटोले अभूत विस्तार हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो । यस कालमा उल्लेख्य योगदान गर्ने प्रतिभा मध्ये बोध विक्रम अधिकारीको नाउँ उल्लेखनीय मानिन्छ ।^{४८} उनको 'नेपाली दन्त्य कथा' (१९९६) ललित जङ्ग सिजापतीको 'दन्त्यकथामाला' (२००३) ले.क. सुवर्ण शमशेर ज.ब.रा. को 'दन्त्यकथा' (२००५) शिवमणि तथा अमरमणि प्रधानको 'कथा कहानी' (२०११) जुजुराम कुसलेको ' सुनौला कथा' (२०१६) इमानसिंह चेम्जोङको ' किराँती दन्त्यकथा' (२०२१) करुणाकर वैद्यको 'नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह' (२०२२) ललितजङ्ग सिजापतीद्वारा सङ्ग्रहित तथा सम्पादन गरिएका नेपाली लोककथा (२०२५) आदि नेपाली साहित्यको आधुनिक युगको प्रसङ्गमा उल्लेखनीय लोककथाका कृतिहरू भएको सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी मानव सिर्जनाको प्रारम्भकालदेखि नै विशेष गरी प्रकृति प्रेरणा र जीवन व्यवहारको क्रमबाट नै लोककथाहरू सिर्जित भएका हुन् । यो भाषाका संगसंगै भावुक मानव जीवनको अन्तश्चेतनाबाट उत्पादित हार्दिक उद्गार हो । यसको आधार नै नेपाली

^{४७} ऐजन, पृ. ३२८ ।

^{४८} ऐजन, पृ. ३३१ ।

लोक र लोककथा हो । वेदवर्णनबाट अगाडि बढेको लोककथा ' वृहत्कथा पञ्चतन्त्र' हितोपदेश आदि हुँदै विविध संस्कृत अनुवाद र पुराणमा आधारित कथा रामायण, महाभारतको सन्दर्भ समेत जोडिएर नेपाली लोक कथाले आजको विकसित रूप प्राप्त गरेको छ ।

(ख) लोककथाको विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण

प्रस्तुत 'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' कृतिको खण्ड चारको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'लोककथाको विशेषता वर्गीकरण र विश्लेषण' रहेको छ । यस शीर्षकमा नेपाली लोककथाको विशेषता औल्याउँदै त्यसको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । आफ्नो वर्णनात्मक भनाइद्वारा लोकलाई मजादिने चाखिलो विषयवस्तुद्वारा बुनिएको घतिलो रचना नै लोककथा हो भन्ने विचार व्यक्त गर्दै सुवेदीले उल्लेख गरेका लोककथाको विशेषतालाई संक्षेपमा यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

- मनोरञ्जनपूर्ण हुनु
- प्रेममय भावना प्रदर्शित हुनु
- परम्परागत हुनु
- रोमाञ्चक र अद्भूत हुनु
- रचनाकारको अज्ञानता
- रहस्यात्मकता पाइनु
- अप्राकृत र अमानवीय तत्वको समावेश पाइनु ^{४९}

यसरी नेपाली लोककथाको निर्माण प्रचलन तथा प्रसारणमा नेपालका विभिन्न जाति र संस्कृतिको महत्वपूर्ण योगदान छ । फेरि हाम्रै लोकजीवनमा प्रचलित अन्धविश्वास धामीभाँक्री आदि चालचलन, व्यवहार, धार्मिक आस्था, स्वर्ग-मर्त्य, तन्त्रमन्त्र, जादू टुना आदि सबै कुराहरूलाई विचार गर्नु पनि जरुरी छ । त्यस्तै प्राप्त सबै कथाहरूको अध्ययन मनन र चिन्तन हुनुपर्छ भन्दै सुवेदीले लोककथालाई यसरी वर्गीकरण गरेका छन् ।

- धार्मिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक लोककथा
- मानवीय तथा अतिमानवीय लोककथा
- पशुपन्छीका लोककथा
- दैवीलोककथा र
- विविध लोककथा ^{५०}

यसरी नेपाली लोककथालाई वर्गीकरण गर्दा सुवेदीले तुलसी दिवसको लोककथा सम्बन्धी मान्यताहरूलाई अवलम्बन गरेका छन् ।

३.१.४ उपसंहार, विविध

'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' नामक कृतिको अन्तिम खण्डका रूपमा उपसंहार तथा विविध खण्ड रहेको छ । यस खण्डमा लोकोक्ति तथा टुक्का र गाउँखाने कथाको परिचय, विवेचना तथा विशेषता सम्बन्धी केही संक्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

^{४९} ऐजन, पृ. ३३४ ।

^{५०} ऐजन, पृ. ३४६।

(क) लोकोक्ति तथा टुक्का : परिचय तथा प्रचलन

जीवनक्रममा आइपर्ने हरेक चाँजोपाँजो मिलाउनका निमित्त भाषाका विभिन्न शब्दहरू निर्मित भएजस्तै पुरानो जमाना देखि नै अनुभव र ज्ञानको आधारमा लोकोक्तिको निर्माण र प्रयोगहुँदै आएको कुरा सुवेदीले यस शीर्षकमा चर्चा गरेका छन्।^{५१} वाक्य वा वाक्य खण्डको रूपमा निर्मित त्यस किसिमका सूत्रात्मक उक्तिलाई लोकोक्ति वा उखान भनिन्छ - जसद्वारा लोक अनुभव र ज्ञानका निखारलाई तिख्खर रूपमा प्रस्फुटन हुन्छ भन्ने धारणा उनको छ । लोकोक्ति लोकभाषामा विरचित शाश्वत चिन्तनको सूत्रात्मक अभिव्यक्ति वा चुङ्किलो कथन हो । लोकोक्ति बनाइलाई रोचक र घतिलो बनाई प्रामाणिक किसिमले पुष्ट्याई गर्ने एक प्रकारको आधारशिला पनि हो ।^{५२} यसले वाक्य विन्यासलाई ओजपूर्ण, गतिशील, मीठो र रमाइलो बनाउँछ । लोकोक्तिले लेख्य भाषालाई सजीवता र सौन्दर्य, मिठास र मृदुता प्रदान गर्दछन् । साथै भाषाको आलङ्कारिता पनि बढाउँछन् । त्यसैले उखानले भाषालाई सजीव र मार्मिक रूप प्रदान गर्दछ र चिरजीवित बनाउँछ । टुक्का पनि लोकोक्तिको हाराहारीमा आउने विशेष अभिव्यक्ति भएकोले भाषाको प्रयोगमा र भावनाको प्रकटीकरणमा यिनीहरूको ठूलो महत्त्व छ । एकातिर टुक्काको प्रयोगले भाषा स्वादिलो र सजीव मार्मिक र मनोहर बन्न पुग्दछ भने अर्कोतिर रञ्जकता पनि आउँछ । त्यसैले टुक्कालाई जिउँदो भाषाको मुटु वा धुक्धुकी भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जे होस् लोकसाहित्यमा टुक्काहरूको आफ्नै प्रयोग र वैशिष्ट्य छ लोकजीवनको हाँसो ठट्टा, माया प्रेम र घर व्यवहार आदिमा यिनलाई थाहै नपाई सुटुक्क लिएर काम चलाइएको हुन्छ । अतः “टुक्का हाम्रो लोकजीवनको अमूल्य निधि हो, गरिमामय आभूषण हो” भन्ने ठहर सुवेदीको रहेको छ । उनले लोकोक्तिको विशेषता यसरी केलाएका छन् ।

- लोक अनुभवलाई आत्मसात् गरेको हुनु,
- जनजिब्रोबाट नै विस्तारित र विकसित हुनु,
- गद्यात्मक भएर पनि लयात्मक हुन सक्नु,
- भाषालाई सिंगारी चुङ्किलो र प्रभावकारी बनाउनु र
- संक्षिप्त र सारगर्भित हुनु ।^{५३}

यसरी नै आकृति, विषयवस्तु, कथनात्मकताको तौरतरिका, वाच्यार्थको स्वरूप आदिलाई आधार बनाएर सुवेदीले लोकोक्तिलाई यसरी विभाजन गरेका छन् ।

- नीति रचना (उपदेशात्मक) रूपका लोकोक्ति
- सूक्ति (सुभाषित) रूपका लोकोक्ति र
- लक्ष्यार्थक वा न्यायरूपका लोकोक्ति

^{५१} ऐजन, पृ. ४११ ।

^{५२} ऐजन, पृ. ४१६ ।

^{५३} ऐजन, पृ. ४२१ ।

साथै अभिव्यक्ति तात्पर्यको आधारमा लोकोक्तिलाई पनि मोटामोटी रूपमा निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ ।

१. सामाजिक लोकोक्ति
२. ऐतिहासिक लोकोक्ति
३. सांस्कृतिक लोकोक्ति
४. व्यङ्ग्यात्मक लोकोक्ति
५. जातिसम्बन्धी लोकोक्ति
६. स्थानसम्बन्धी लोकोक्ति र
७. विविध (मिश्रित) लोकोक्ति^{५४}

सुवेदीले प्रस्तुत गरेका केही लोकोक्तिहरू यस प्रकार छन् ।

- आफ्नो काम बन्छ भने कोरीको पाउ मल्लु,
- कुलकी छोरी र मूलको पानी,
- गुन्द्रुकलाई पकाउनु पर्दैन सालीलाई फकाउनु पर्दैन,
- न्याय नपाए गोरखा जानु, शास्त्र हराए काशी जानु,
- आइत मंगल घसे तेल : विना विराम परे नेल,
- अर्काको बाच्छो चाट्यो मुखभरि रौं,
- जहाँ गुलियो उहाँ बाहुन भुलियो आदि ।

(ख) गाउँखाने कथा : परिचय र विवेचना

नेपाली लोकसाहित्य विवेचना कृतिको विविध खण्ड अन्तर्गत दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'गाउँखाने कथा : परिचय र विवेचना' रहेको छ । यसमा सुवेदीले गाउँखानेकथा सम्बन्धी संक्षिप्त विवेचना गरेका छन् । कुरा वङ्ग्याएर हुन्छ कि घुमाएर हुन्छ, टेढाएर हुन्छ कि लुकाएर हुन्छ जसरी होस् मान्छेलाई रनभूल्ल पार्ने तौरतरिका नै कूट रचना हो । फाँकी मिलेको होस् या नमिलेको, गद्य होस या पद्य, उखान होस् या टुक्का जुन प्रकारको जे जस्तो अभिव्यक्ति होस् कूट किसिमले जनसमक्ष विच्छयाइएको बाङ्गोटिङ्गे भनाइ नै कूट कथन हो । "विभिन्न प्रकारका कटु रचनाहरूको फाँटमा विकसित छिटो-छरितो किसिमको स्वादिलो चटनी नै गाउँखाने कथा हो" । गाउँखाने कथा निर्माणको प्रेरणा-स्रोत कूटकथन र मनोरञ्जन प्रवृत्ति भएको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् ।

गाउँखाने कथा हरेक भाषामा आफ्नै रूपले निर्मित देखिन्छ । हाम्रो नेपाली भाषामा पनि के हिमाल, के पहाड, के तराई, के पूर्व, के पश्चिम हर ठाउँमा यसको रचना प्रचलन र कथ्यपरम्परा रहेको छ । कुनै विषय वस्तुको सानो अंश लिएर त्यसलाई व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले चिनारी दिने गरी कुरा बुझाई आफ्नै किसिमले विच्छयाउनु गाउँखाने कथा रचनाको कौशल हो । अर्को बोलीमा भन्ने हो भने गाउँखाने कथामा प्रकारान्तरले कुनै पनि

^{५४} ऐजन, पृ. ४२५ ।

वस्तुको वर्णन गरिएको हुन्छ र यिनको भावभूमि खासगरी गाउँले जनजीवन र तत्सम्बन्धी क्षेत्र नै भएकोले यसमा घरेलु व्यवहारिक वस्तु पाइने धारणा सुवेदीको छ।^{५५}

गाउँखाने कथा अति सरल र सामान्य किसिमले साधारण वस्तुलाई इङ्गितगरी सीपसाथ रचना गरिएको हुन्छ गाउँखाने कथा लक्षित वस्तुसँग मात्र मिलेको हुनु यसको विशेषता हो। खासगरी हाम्रो लोक प्रचलन अनुसार ज्यादै मीठा र आकर्षक वास्तविक गाउँखाने कथाहरू वक्ताद्वारा पारिभाषिक ढंगले टक्क मिलाई दोषरहित पारी निकै घुमाउरो गरेर श्रोताहरू समक्ष प्रस्तुत गरिन्छ। गाउँखाने कथाको सवाल जवाफ भनाभन आदिले मानिसको मन मस्तिष्कलाई सोच्ने, तर्क गर्ने, विचार गर्ने आदि जस्ता बौद्धिक सीप बढाउनुको साथै दिल बहलाउने र मनलाई रमाइलो पार्ने गुण समेत प्रदान गर्ने कुरा सुवेदीले व्यक्त गरेका छन्। यसभित्र हाम्रा जिजुबाजे र बज्यैहरूका चिन्तन पूर्ण भावधाराहरू छताछुल्ल भै बगेका पाइन्छन्।^{५६} गाउँखाने कथालाई सुवेदीले भ्याँगा र टुक्का गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन्। 'भ्याँगा' एक किसिमको गाउँखाने कथा हो। जुन गीतिरूपमा प्रचलित एवं विरचित हुन्छन् र लयात्मक रूपमा गाउन पनि सकिन्छ। सुवेदीले प्रस्तुत गरेका भ्याँगाको नमूना यस प्रकार छ।

प्रश्न : एकै र मुठी जिरीको साग तेलघ्यूले भानन

मरेको गोरु गाम्-बेंसी गर्छ यो भ्याँगा जानन।

उत्तर : फनक्कै घुम्यो सन्सरे डाँडो ताल्दिने ढोलकी

मरेको गोरु गाम्बेंसी गर्ने 'नारा' पो होला कि।

टुक्का प्रकारका गाउँखाने कथाहरू छोटो फाँकी रूपका कुनै फाँकी मिलेका र कुनै फाँकी नमिलेका मनोरञ्जनात्मक किसिमका हुन्छन्। यिनको विषयवस्तु कुनै खास महत्त्वको र गहकिलो किसिमको हुँदैन। एकछिन श्रोतावर्गलाई अलमल्याउने सुरले कुरा बङ्ग्याएर घुमाउरो पारी यी रचना गरिएका हुन्छन्।^{५७} भने भाषा सामान्य बोलीचालीको कथ्य र सुबोध हुन्छ। टुक्का प्रकारका गाउँखाने कथालाई सुवेदीले चुट्कीला र कवितात्मक गरी दुई प्रकारमा बाँडेका छन्।

(क) चुट्कीला : वाक्य वा वाक्यांशात्मक छोटो गाउँखाने कथा

(ख) कवितात्मक : अनेक वाक्य वा वाक्यांशात्मक गाउँखाने कथा

चुट्कीला खालका गाउँखाने कथा कहीं कहीं मात्र तुक मिलेका हुन्छन् र धेरै जसोचाहिँ अतुकान्त नै पाइन्छन्। यिनको स्वरूप छोटो र अपूर्ण किसिमको हुन्छ। मूल विषयको पूरा वा केही अङ्ग मात्र छोई आंशिक रूपले प्रकारान्तर जस्तो पारी अलमल्याउनु यसको विशिष्टता हो। जस्तै :-

^{५५} ऐजन, पृ. ४४२।

^{५६} ऐजन, पृ. ४४८।

^{५७} ऐजन, पृ. ४५५।

१. चार भाइ एउटै खाल्टोमा तारो हान्ने के हो ?- भैंसी दुहेको

२. राती गोडी टिम्न जाँदा कुप्री गाईले हान्ने के हो ?- बगेर टिपेको

विभिन्न फाँकी, वाक्य, वाक्यांश मिली बनेका गाउँखाने कथाहरू अनेक वाक्य वा वाक्यांशात्मक हुन्छन् । यस्ता गाउँखाने कथाहरू प्रायः स-साना नानीहरूको अपेक्षा पाको उमेरका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्ता गाउँखाने कथाहरू आफ्ना प्रसङ्गमा निकै प्रभाविला देखा पर्ने कुरा सुवेदीले व्यक्त गरेका छन् । यस प्रकारका कथामा तीन-चार किसिमका प्रश्नहरू पनि भित्र्याइएका हुन्छन् । जस्तै :-

- विना पाउको पर्वत चढ्यो, विना थुनको गाई

विना हातको दुहुन बस्यो, मुन्टो नभएकाले चियाइ के हो ?^{५८}

(कुहिरो, पानी परेको, जूका, गँगटो)

- गोलीमाथि नाल, नालमाथि ढाल

ढालमाथि रहेको सानो-सानो ताल, के हो ?

(पिंडालु, डाँठ र पात-पानी)

(ग) केही गाउँखाने कथाहरू

नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना नामक कृतिको अन्तिम तथा विविध खण्डको तेस्रो शीर्षक अन्तर्गत 'केही गाउँखाने कथाहरू' समावेश गरिएको छ जसलाई निम्नानुसार सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- आमा भन्दा छोरी बोक्सी के हो ? (खुर्सानी)

- धरतीमुनि सुनको फाली, के हो ? (हलेदो)

- चाँदी फुल्ने सुन फल्ने, के हो ? (ऐंसेलु)

- अँधेरी कुनामा काली बूढी, के हो ? (हन्डा)

- आमा छादछे, छोरी खान्छे के हो ? (पानी सारेको)

- दुई पाटी जन्ती खान पाए कुटाकुट गर्छन्, खान नपाए थुपुक्क बस्छन् के हो ? (दाँत)

- भित्र इनार बाहिर धारो, यो कथा जान्न बहुतै गारो के हो ? (करूवा)

- मुखले खाने मुखैले हग्ने, काम हो त्यसको संसार भुलाउने के हो ? (कलम)

- हरियो थियो, मनपरेको थियो, लालमोती जडेको थियो, रानीको बगैँचामा दोसल्ला ओडी उभिएको थियो, के हो ? (मकैँ)

यसरी सुवेदीले खेतीपाती र खाद्यान्न फलफूल, घरेलु वस्तु, प्राणी र प्रकृतिको संरक्षण, लोकजीवनको विविधता, कवितात्मक आदि क्षेत्रबाट समेटिने गरी गाउँखाने कथा प्रस्तुत गरेका छन् ।

^{५८} ऐजन, पृ. ४५७ ।

३.४ निष्कर्ष

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' कृतिमा हंसपुरे सुवेदीले लोक साहित्यको विशेषता, महत्व, अध्ययन परम्परा, वर्गीकरण, लोकसाहित्य र लिखित साहित्य बीचको अन्तर, लोकगीतको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण, नेपाली लोककथाको परिचय, लोकोक्ति, टुक्का र गाउँखाने कथाको परिचय दिँदै विस्तृत रूपमा चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । जनकविकेशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको सहलेखनमा तयार पारिएको उक्त कृतिको सुवेदीद्वारा पहल गरिएका शीर्षकहरूका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा उनलाई ऐतिहासिक अनुशीलन गर्ने द्रष्टाका रूपमा उभ्याउन सकिन्छ । उनको भाषा शैली सरल, सहज र बोधगम्य नै देखिन्छ । ठाउँ-ठाउँमा विविध शैलीको प्रयोग गरेता पनि विश्लेषणात्मक शैली नै उनको निजी-शैली देखिन्छ । खोज अनुसन्धान जस्तो गहन र जटिल कार्यगरी सफलता लिन सक्नुमा नै उनको वैशिष्ट्य रहेको छ । यसैलाई उनले नेपाली लोक साहित्यमा लगाएको ठूलो गुन वा योगदान मान्न सकिन्छ ।

अध्याय चार

हंसपुरे सुवेदीका अन्य लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन

४.१ नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास कृतिको विश्लेषण

‘नेपाली लोकजीवन : लोक विश्वास’ नामक कृति हंसपुरे सुवेदीको खोजमूलक लोक तत्त्वहरूको सँगालो हो । यसको प्रकाशन वि.सं. २०५५ सालमा साभा प्रकाशनबाट भएको हो । यस कृतिमा उनले नेपाली समाजका लोकविश्वासहरूको खोज-अन्वेषण गरेका छन् । यस कृतिमा सन्दर्भग्रन्थ सूचीसमेत गरी २३२ पृष्ठ छन् । यस ग्रन्थका लागि उनले लोकसाहित्य पुरस्कार २०५५ समेत प्राप्त गरेका छन् । यस ग्रन्थमा लामाछोट्टा गरी जम्मा १५ वटा लेखहरू समावेश गरिएको छ । उक्त लेखहरूमा नेपाली जन-जीवनका परम्परागत लोक विश्वासहरू शकुन, अपशकुन, पुण्यपाप, स्वर्गनरक, श्राद्धकर्म, कुलायनपूजा, लागोभागो, जोखना, नजरलाग्नु, आँखालाग्नु, जादुटुनामन्तर, मोहनी धामीभाँक्री, देवता चढ्नु, डाइनी बोक्सी, बोक्सेरो, किचकन्नी र भैयानी, राक्षसपूजा, लाखेनाच, भूतप्रेत, मसान, मुर्कट्टा, ख्याक इन्द्रजाल, जादु जस्ता विषयको चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली लोक परम्परामा चलिआएको चालचलन र विश्वासप्रतिको दृष्टिकोणमा जुन मौलिकता छ त्यसका आधारमा हाम्रो लोकसंस्कृतिको निर्माण भएको छ । नेपाली समाजका अधिकांश मूल्य, मान्यता तथा विश्वासलाई मार्गदर्शन गराउने यस कृतिले नेपाली लोकजीवनलाई सदा शान्त र मर्यादित रूपमा प्रस्तुत गरी नेपालीको विश्वासलाई सामाजिक मर्यादाको स्तरमा राखेर नेपालीको सुन्दर जीवनशैलीको नमूना प्रस्तुत गरेको छ । नेपाली जन-जीवनको चालचलन, रीतिरिवाज, धर्मसंस्कृति र अन्धविश्वास प्रतिको धारणा र जनविश्वास तथा परम्परा प्रतिको सोचाइहरूमा आधारित उक्त कृतिमा रहेका प्रत्येक शीर्षकहरूका बारेमा तल विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

४.१.१ परम्परा र मौलिकता

प्रस्तुत नेपाली लोकजीवन, लोकविश्वास कृतिको पहिलो लेखको रूपमा परम्परा र मौलिकता शीर्षक समाविष्ट छ । यस लेखमा नेपाली लोक जनजीवनको विविधता छ, नेपाली लोक जनजीवन सादा, शान्त र मर्यादित जीवनशैली, नेपालीहरूको कर्मयोगी र मानवतावादी दृष्टिकोणको संक्षिप्त रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली लोकसंस्कृतिको विकास श्रुति परम्परामा भएको र यसलाई अशिक्षित ग्रामीण समुदायले पनि सरल र सरस भावशैलीमा कोकिल कण्ठ स्वरमा प्रस्तुत गर्न सक्ने कुरा सुवेदीले यस लेखमा उल्लेख गरेका छन् । आफ्नो भविष्यलाई श्रम र साधनाले निर्माण गर्नुपर्छ । यस्तो कुरा बिसेर नेपाली ग्रामीण समुदायका मानिसहरू भाग्यमा बढी विश्वास गर्छन् । नेपाली गाउँघर खानपान, रहनसहन, लोकसंस्कृति र लोकजीवनलाई जीवन्त रूपमा यस लेखमा चित्रण गरिएको छ । सहरी रमभ्रम र भौतिक सुविधाले उन्मत्त भएर ग्रामीण समुदायमा तिरस्कारको भाव दर्शाउने प्रवृत्तिप्रति पनि सुवेदीले व्यङ्ग्य गरेका छन् । नेपाली मौलिकता सम्बन्धी तथ्यहरूलाई मोटामोटी रूपमा चार भागमा विभाजन गरी प्रत्येकको उदाहरण सहित

संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएको छ । जस अन्तर्गत जन्मकर्म देखि मृतकर्म र अभिवादनदेखि गालीगलौज सम्म व्याप्त भएका चालचलनका साथै गाईको गोबर र रातो माटोले पोत्ने, कमेरो र खोटो लगाउने 'क' 'ख' सिकने, चिठी लेख्ने लय हाली गीत गाउने, सत्तल पाटीपौवा बनाउने, आँखीभ्याल राखी घर बनाउने, भाकलगरी देवी देवताको पूजा गर्ने, डाइनीबोक्सी, भूतप्रेत, पिचास, वायु र राक्षस आदिको पनि पूजा गर्ने जस्ता चालचलनको प्रस्तुत गरिएको छ ।^{५९} नेपाली लोकजीवनका आहार-विहार सम्बन्धी कुराहरूको पनि यस लेखमा चर्चा गरिएको छ । जस अन्तर्गत दाल, भात, तरकारी, अचार, गुन्द्रुक, ढिडो, मकै, सिन्की, च्युरा, सिरौला, चाम्रे, तामा, टुसा क्वाँटी, कुटुस, लप्सी, कसार आदिको उल्लेख गरिएको छ ।

४.१.२ विश्वास लोकविश्वास तथा शकुन – अपशकुन

यस कृतिको दोस्रो लेखको रूपमा विश्वास लोकविश्वास तथा शकुन – अपशकुन शीर्षकको लेख समावेश गरिएको छ । जसमा हाम्रो लोकसमाजमा परम्परादेखि गरिदै आएका विश्वास तथा विभिन्न खाले शकुन – अपशकुन आदिको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । विश्वास मानिसको ठूलो शक्ति हो । मानसिक विश्वास र साहस हुनु ठूलो दैवीबल हो । अनि हृदयमा स्वतः उब्जिएको शाहस, श्रद्धा, र दृढता नै आत्मविश्वास हो । हाम्रो लोक समाजमा प्रचलित चाल – चलन, रीतिरिवाज, टुनामुना, तन्त्रमन्त्र, भूतप्रेत, डाइनी- बोक्सी आदिलाई लोकविश्वास अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । त्यस्तै ईश्वर पूजापाठ, स्वर्ग, नरक, धर्म, पाप, शुभ-अशुभ, तिथि, नक्षत्र र बारबेला आदि पनि हाम्रो लोक समाजमा प्रचलित विश्वास हुन् । यी विश्वासहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा मानिसको मनमा डेरा जमाएका छन् । जसले गर्दा हाम्रो नेपाली लोक समाजले यस्ता परम्परित मूल्य मान्यताहरूको अनुसरण गर्दै आएको पाइन्छ ।

सामाजिक लोक विश्वासको क्षेत्र ज्यादै व्यापक र गहन छ । जसलाई हंसपुरे सुवेदीले निम्नानुसार वर्गीकरण गरेका छन् ।

धार्मिक लोक विश्वास : मन्दिर, देवी- देवता, धर्म-कर्म, पूजापाठ, दर्शन- स्पर्शन, दानपुण्य आदि ।

सांस्कृतिक लोकविश्वास : परम्परागत मौलिक चालचलन, जात्रा पर्व उत्सव आचार, विचार आदि ।

आभिचारिक लोकविश्वास : लागो, भागो, जादुटुना मन्त्र, भूत-प्रेत डाइनी- बोक्सी, धामी भक्ती आदि ।

रुढिगत लोकविश्वास : शकुन-अपशकुन, फाप-अफाप, गति परिने –राम्रो हुने आदि ।

त्यस्तै शकुन- अपशकुन अन्तर्गत पनि भिन्ना भिन्नै चर्चा परिचर्चा यस लेखमा गरिएको छ । हाम्रो लोकसमाजको विश्वास अनुसार शुभ भनेको शकुन र अपशकुन भनेको अशुभ भन्ने मानिएको छ । हाम्रो यात्रा, स्वप्न आदिमा देखिने विभिन्न दृश्य तथा वस्तुहरूको

^{५९} ऐजन, पृ. १० ।

आधारमा यसको व्याख्या गरिएको छ । हाम्रो यात्रा समयमा दही, दूबो, घिउ, चन्दन, सिसा, शंख, रत्न आदि देखिनु शुभ र सर्पको छाला, नुन, खाली भाँडो आदि देखिनु अशुभ मानिन्छ ।

४.१.३ पापपुण्य र स्वर्गनरक

यस कृतिको तेस्रो लेखमा 'पापपुण्य र स्वर्गनरक' शीर्षकको लेख समावेश गरिएको छ । यसमा जसले समाजको उन्नति प्रगति एवं अर्काको भलाई र उपकार हुने काम गर्दछ, त्यस्ता मानिसहरू स्वर्गमा जाने र जसले अरूलाई दुःख दिन्छ, पराईको कुभलो चिताउँछ र धर्ममा मन दिँदैन यस्ता मानिस नरकमा जाने कुरा हाम्रो लोक समाजले मानेको विश्वास हो । त्यसैले सुवेदीले यहाँ केही नास्तिक विचारहरू समेत प्रस्तुत गरेका छन् । पाप र पुण्य भनेको समाजलाई भावनात्मक धागोमा उनेर सामाजिक कल्याणको मार्गमा लाग्नलाई अभिप्रेरित गर्ने माध्यम हो । जुन कामले आफूलाई सन्ताप दिलाउँछ र अरूको पनि हित गर्दैन त्यस्तो काम गर्नु पाप हो । जुन कामले आफूलाई समेत खुशी तुल्याउँछ र पराईको समेत भलो गर्दछ यस्तो काम गर्नु धर्म वा पुण्य हो भनिएको छ, जसले स्वर्ग प्राप्त गर्दछ । यसरी प्रस्तुत लेखमा सुवेदीले मानसिक शान्ति र सुख प्राप्त हुनु स्वर्ग र असन्तोष, अभाव र दुःखकष्ट नरक हो भन्दै यी दुवै तत्व यस दुनियाँमा छन् र आफूले आफ्नो जीवनको मूल्य बुझेर अगाडि बढ्न उचित हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

४.१.४ श्राद्धकर्म र कूलायन पूजा

यस कृतिको चौथो लेखमा 'श्राद्धकर्म र कूलायन पूजा' शीर्षकमा सुवेदीले आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेका छन् । यसमा नेपाली समाजका अधिकांश सम्प्रदायमा गरिने श्राद्धकर्म र कूलायन पूजाको तौरतरिकाको उल्लेख गरिएको छ । श्राद्धलाई नित्य कर्मको रूपमा चर्चा गर्दै ५ प्रकारका श्राद्धकर्मको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तैगरी श्राद्धका हवन तर्पण, पिण्डदान र ब्राम्हणभोजन गरी चार अंगहरूको संक्षिप्त चर्चा समेत गरिएको छ ।^{६०} साथै श्राद्धकर्ताले गर्नुपर्ने विधिविधानको एवं खानपानको बारेमा र श्राद्ध कर्ममा अर्पण गरिने पिण्ड कसरी पितृ समक्ष पुऱ्याउने भन्ने कुराको पनि प्रसङ्ग जोडिएको छ । त्यसैगरी यस लेखमा कूल र कूलायनका सम्बन्धमा पनि चर्चा गरिएको छ । सामान्यतया सगोत्री वंश कूल हो र कूलका उन्नायक देवता र पितृ कूलायन हुन् । आ-आफ्नो कूलका देवता तत् तत् कूलका निमित्त सम्पूज्य छन् । जसले कूलायन देवतालाई खुसी पार्न सक्छ त्यस कूलको फलिफाप हुने र जसका कूलदेवता खुसी हुँदैनन् त्यस कूलमा विभिन्न किसिमका सङ्कटहरू देखा पर्ने हाम्रो नेपाली लोक समाजको जनविश्वास रहेको छ । विभिन्न वंश र कूलका मानिसहरूले आ-आफ्नै रीति र पद्धति अनुसार कूलायन पूजा गर्ने गरेको कुरा समेत यो लेखमा उल्लेख गरिएको छ । साथै यो परम्परा प्राचीन कालदेखि नै चलिआएको प्रसंग

^{६०} ऐजन, पृ. ४८ ।

कोट्याएका छन् । कूल भनेको आफ्नै पूर्खा हुन् र तिनबाट हामीले आशिर्वाद र प्रेरणा प्राप्तिको लागि कूलायन पूजा गर्नु आवश्यक रहेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.५ लागो-भागो र जोखना

यस कृतिको पाँचौं लेखमा 'लागो-भागो र जोखना' शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा हाम्रो नेपाली लोकसमाजमा व्याप्त भूत-प्रेत डाइनी-बोक्सी, वायुमसान आदि जस्ता दुस्तत्वहरूको प्रभाव र तिनका जाति विशेषलाई खुट्याउनका निम्ति गरिने विधिविधान र जोखना हेर्ने जाति तथा व्यक्तिको बारेमा सुवेदीले चर्चा गरेका छन् । भूतप्रेत, डाइनीबोक्सी वायुमसान आदि परम्परागत विश्वासका दुस्तत्व हुन सक्ने शारीरिक पीर-पिराउ, दुःख कष्ट, बाधा-अड्चन आदि भन्कट नै लागो हो ।^{६१} भूतप्रेत पिशाच, वायु, डाइनी, बोक्सी आदि लाग्नु भनेको मानिसको मानसिक भस्का परी आँखा तिर्मिराउनु, टाउको दुख्नु, अचानक कोखा हान्नु, अरुचि हुनु, जीउ गल्नु, दुख्नु, शिथिलता आउनु, मुटु पोल्नु, मुर्छा पर्नु इत्यादि हो । यसको हेरकोर (जोखना) तथा लौकिक उपचार विधि आफ्नै प्रकारका छन् । यसमा धामीभाँक्रीहरूले हेरकोर आदि गरी लागो-लगन खुट्याई तन्तर-मन्तर आदि विधिविधानबाट उपचारक्रम सुरु गर्छन् । फुकफाक सुरु हुन्छ, खरानी बेसार हालेको पानी मन्तरेर पिलाउँछन्, देवता बसी भाँछन्, पहेंलो अक्षता मन्तरी पुछेर फाल्दछन्, दालमास, चामल, धजा, अक्षता, फूल, धुप, पानी आदि दुस्तत्वको प्रकृत हेरी टपरीमा वा फुटेको कहतारोमा भूस-गोबर आदि राख्नुपर्ने तत् तत् कुराहरू राखी मन्साउँछन् । यसमा लोकविश्वास अनुसार भूतप्रेत आदि तत्वहरूको उपचार विधि अपनाइने परम्परा विद्यमान रहेको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् । यसरी जोखना हेर्ने भाग्यपरीक्षण गरी मानसिक विश्वास लिने मनोविज्ञान जुगौंदेखिको भएको र यो परम्परा, धर्म, संस्कृति र लोकविश्वासको आधारमा प्रगाढ वा पातलो कमबेसी हुन सक्ने तर त्यसको प्रभाव विश्वभर नै प्रगाढरूपले रहेको कुरा पनि सुवेदीले व्यक्त गरेका छन् ।

४.१.६ नजरलाग्नु वा आखालाग्नु

प्रस्तुत कृतिको छैटौं शीर्षक अन्तर्गत 'नजरलाग्नु वा आखालाग्नु' समाविष्ट छ । यसमा कुनै पनि दुस्तत्वबाट कुनै पनि व्यक्ति तथा जनावरमा आँखा परी मानसिक विकार उत्पन्न गराई दृष्टि गरिएका व्यक्ति वा जनावरका शरीरमा प्रतिकूल असर परी अस्वस्थ हुने परिस्थिति सिर्जना हुने विषयमा सुवेदीले चर्चा गरेका छन् । नजर लाग्नु भनेको आँखा लाग्नु हो । यसको अर्थ हो - कुदृष्टिद्वारा जीवन नराम्रो असर पर्नु । इच्छा सबैमा हुन्छ, इच्छाशक्ति पनि प्रायः हुन्छ । इच्छाशक्ति विशेष केन्द्रित बनी जागृत हुनु विशेष कुरा हो । अन्तरचेतना इच्छाशक्ति विशेष केन्द्रित बनी त्यही इच्छा शक्ति बढ्नुबाट आँखामा एउटा विशेष प्रकारको चमक र चुम्बकीय शक्ति पैदा हुन पुग्छ र त्यसले विशेष रूपमा प्रभावित पार्न सक्छ । यही नेत्रशक्तिको उग्रलालसा जनित मनकल्पने सम्मोहकता नै आँखा लाग्नु हो । यसमा स्त्रीजाति को आँखाको उपमा र वर्णन, शिवका त्रिनेत्र, बौद्धस्तुपमा चारै दिशामा नेत्रको शुभदायी

^{६१} ऐजन, पृ. ६२ ।

अङ्गन आङ्गिक इन्द्रियक्रममा दृष्टिको मनोविज्ञानसम्म विश्लेषण र महिमाको चर्चा गरिएको छ । यसैगरी आँखामा लगाइने गाजलको महिमा र उद्देश्यलाई सुवेदीले सौन्दर्य औषधि र दृष्टिदोष निवारण गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरी संक्षिप्त व्याख्या गरेका छन् ।

दृष्टिदोषको अवस्थामा मानिसलाई खाना नरुच्ने, अपच हुने, पेट दुख्ने, शारीरिक शिथिलताले हैरान पार्ने, बढी हाइहाई आउने, सुस्त र दिक्क हुने एवं खिन्न बन्ने जस्ता प्रतिक्रियाहरूले सताउँछन् । खाद्यवस्तुमा पर्ने कुदृष्टिलाई लोकमा चोखा लाग्नु या आँखा लाग्नु भनिन्छ ।^{६२} यसलाई हटाउनको लागि धामीभाँक्रीको प्रयोग गर्ने वा फुकफाक गर्ने प्रचलन छ । त्यस्तै गाईवस्तुमा आँखालागदा वस्तुले दूध नदिने र फलफूलमा आँखा लागदा बोट नसपने र फल राम्रो नदिने पनि हुन्छ । नेपाली समाजमा दृष्टिदोष, भूतप्रेत, डाइनीबोक्सी आदि दुस्तत्वबाट बच्न जन्तर लगाउने, बुटी बाँध्ने, भाकल गर्ने, पूजा लगाउने जस्ता कार्यहरू गर्ने प्रचलन छ । आँखा लाग्ने वा चोखा लाग्ने जस्ता परम्परागत लोक विश्वासको प्रभाव आजभोलि कम हुँदै गएको र त्यसको कति विश्वास र कति अविश्वास गर्ने भन्ने कुरामा भने आमजनमासमा भ्रम सिर्जना भएको र दुविधामा परेको कुरा उल्लेख छ ।

४.१.७ टुनामन्तर वा मोहनी

यस कृतिको सातौँ शीर्षकका रूपमा 'टुनामन्तर वा मोहनी' भन्ने लेख समावेश गरिएको छ । यसमा टुनामुनाबाट कसैलाई आफ्नो वशमा पार्ने विधिविधानको विषयमा चर्चा गरिएको छ । टुनामन्तर भन्नाले तन्तरमन्तर भन्ने बुझिन्छ । यसको प्रयोग नेपाली लोक समाजमा परम्परा देखि नै हुँदै आएको तथ्य स्पष्ट छ । तन्त्रमन्त्रलाई तान्त्रिक विधानको क्रममा मोहिनीविद्या पनि भनिन्छ । मोहिनीको अर्थ कसैलाई सम्मोहित पार्ने शक्ति हो । अरूलाई वशमा पार्ने र आफूप्रति आकर्षित गर्ने विशेष प्रकारको विद्यालाई 'मोहिनी' भनिन्छ । मन्त्रविधान अन्तर्गत सन्निविष्ट प्रत्येक वर्ण कुनै न कुनै एक विशिष्ट देवतालाई समर्पित विशेष शक्तिवान हुन्छ । मन्त्र साधना कर्ममा एकाग्रताको ठूलो स्थान रहेको छ । तन्त्र पद्धति अन्तर्गतको एकप्रकारको माध्यम टुना हो । विद्या, मन, बुद्धि र चेतनाको क्रियात्मक विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने कार्यमूलक शास्त्र नै 'टुना' हो । संक्षेपमा भन्नुपर्दा 'टुना' कुनै व्यक्तिलाई आफ्नो वशमा लिन र आफूले चाहेजस्तो गर्ने हुने पार्न अपनाइने भारफुक वा तन्त्रमन्त्रको प्रयोग हो । आज टुना मन्तर र मोहनी प्रति समाजले कम विश्वास गरेतापनि यसको प्रभाव नेपाली लोकसमाजमा अटुट रूपले रहिरहेको देखिन्छ ।

४.१.८ धामी पतुर्नु तथा देवता चढनु

यस कृतिको आठौँ शीर्षकको रूपमा 'धामी पतुर्नु तथा देवता चढनु' भन्ने लेख समाविष्ट छ । नेपाली लोक समाजमा धामीलाई आदरणीय व्यक्तिको रूपमा मान्ने गरिन्छ । यस लेखमा पतुर्नुको अर्थ देवतालाई आँगमा चढाएर काम्दै सत्य बक्नु हो । भाँक्रीहरू सामान्य देवी प्रकोप, अनिष्ट, अनिकाल, लागोभागो, राम्रो-नराम्रो र शकुन - अपशकुन आदि

^{६२} ऐजन, पृ. ७७ ।

छुट्याउने, जोखना हेर्ने आदि काममा दक्ष मानिने र यो परम्परा पत्रिक रूपमा प्रचलित भएको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् । देवता चढ्नु नेपाली लोक जीवनमा व्यापक र प्रसिद्ध छ । देवता चढ्नु भनेको धामीभाँक्री, ओभा, विजुवा आदि साधनहरू मार्फत मन्त्रबल र साधनाद्वारा आँगमा देवताको प्रवेश गराउनु र कम्प छुटाई विभिन्न दोष, लागो लगन आदि भूत र भविष्यत अनि वर्तमान लगायतका कुरा बकाउनु हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । आफ्नो परम्परामा विश्वास गर्ने छक्कापञ्जा केही नजान्ने, विशेषतः नसुनेको र नदेखेका कुरामा विश्वास गर्ने सरल गाउँलेहरूलाई अर्थलोलुप कतिपय छट्टुहरूले भाउतो-भाउतो लगाई आफ्नो फाइदा उठाउन लागिपरेको प्रति पनि सुवेदीले सचेत गराएका छन् ।

४.१.९ डाइनी – बोक्सी र बोक्सेरो प्रतिको लोकधारणा

यस कृतिको नवौं शीर्षकको रूपमा 'डाइनी-बोक्सी र बोक्सेरो प्रतिको लोकधारणा' भन्ने लेख समाविष्ट छ । यसमा नेपाली समाजमा व्याप्त डाइनी, बोक्सी आदिको परिचय दिई तिनीहरूप्रति लोकसमाजले राखेको धारणालाई उल्लेख गरिएको छ । डाइनी डाकिनीको हाराहारी शब्द हो ।^{६३} डाकिनी देवीका अनुचरहरू मध्ये एक हो । यो देवीका वरपर रहने स्त्रीगण विशेष हो । डाइनीलाई डाकिनी, डड्किनी पनि भनिन्छ । यसको अर्थ आफू मुग्ध भएको पुरुष वा विरोधी शत्रु जो होस, अरूलाई तन्त्रमन्त्र वा टुनामुना मार्फत आफूप्रति आकर्षित गर्ने, वश वा अधीन गराउन तन्त्र-मन्त्र विद्या प्रयोग गर्ने महसुर आइमाई हो । बोक्सीले आफ्नो विद्या अरूलाई सिकाउन नपाउँदै मरी भने डाइनी हुने करा पनि यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ । यस्ता तत्वको बिगार भारफुक गरेर हटाउन सकिने कुरा पनि यसमा बताइएको छ । बोक्सी तन्त्रमन्त्रका आधारमा कुनै अनिष्टकारी देवीदेवता उठाई खास व्यक्तिलाई ग्रसित तुल्याउने काममा सिपालु छ, भनी लौकिक आधारमा विश्वास गरिएकी स्वास्नी मान्छे हो । ती बोक्सीहरू बोक्सीमन्त्रद्वारा खटिएर कुनै व्यक्ति प्रति अनिष्ट पुऱ्याउन विरालो आदिको भेषमा जान्छन् भन्ने पनि लोकविश्वास रहेको छ । नेपाली लोक जीवनमा डाइनी, बोक्सी भूतप्रेत आदिबाट सुरक्षित हुन र दोषबाट बच्न यहाँ विभिन्न माङ्गलिक उपायहरू अपनाउने प्रयास भएको देखिन्छ । यहाँ डाइनी बोक्सीकै क्रममा सम्झिने बोक्सी विरोधी तत्वको रूपमा धामी रहेको पाइन्छ । डाइनी-बोक्सी, धामी-भाँक्री दुवै जीवित सामाजिक समूहको रूपमा सम्झिन्छन् । विस्तारै यस्ता कुराहरूबाट पन्छिँदै र मुक्ति लिँदै 'बोक्सी' दस्तत्वलाई दुर्बल हृदयको कमजोर मनमप्तिस्कको मानसिक रोगको रूपमा सम्झनु र सम्झाउनु स्वभाविक छ, भनिएको छ ।

४.१.१० लोकजीवन प्राप्त किचकन्नी तथा भयाँनी

प्रस्तुत कृतिको दशौं शीर्षकमा 'लोकजीवन प्राप्त किचकन्नी तथा भयाँनी' भन्ने लेख समावेश गरिएको छ । 'किचकन्नी' शब्दको स्रोत संस्कृत 'कृतयाकन्या' भएको र 'किचकन्ने' शब्द केशकन्याबाट आएको मानिएको छ ।^{१०४} यस लेखमा किचकन्ने सम्बन्धी धारणाहरूको

^{६३} ऐजन, पृ. ११२ ।

चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । साथै किचकन्नीका लक्षणहरू समेत प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार यिनीहरू युवकलाई आफ्नो वशमा पारेर प्रेम रसमा भुलाउँछन् । वस्तुतः यिनीहरू संभोगका अत्यन्त भोका मानिन्छन् । यिनको प्रेम सम्पर्कबाट गर्भवती हुने कुरा कम नै हुन्छ । तर कहिलेकाहीं गर्भ रहन र बालक जन्मन पनि सक्छ । यदि यस्तो भएमा उसले बालकलाई स्वयं मार्दछे भन्ने उल्लेख छ । किचकन्या केशलाई असरल्ल पारेर त्यसै छाडा छोड्ने केटी बुझिन्छे र किचकन्याको ढाड देखिदैन भन्नाको मतलब त्यही हो । त्यसका छोडिएका केशले ढाड र गर्धनतिरको सम्पूर्ण अङ्ग छोपिएको हुन्छ भनी सुवेदीले चर्चा गरेका छन् । यसै प्रसङ्गमा भयाँनीको समेत चर्चा गरिएको छ । भयाँनी वायुरूपको भूत हो । यो राँगो, भैंसी, वनबिरालो तर्साउने वायुरूप आदि स्वरूप लिई मानिसको सन्मुख दृश्य-अदृश्य स्थितिमा उपस्थित हुन्छ । यसप्रतिको विश्वास विशेषत पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चलमा देखिएको छ भन्दै पोखरा आसपासका भेकमा भए गरेका भयाँनीसँग सम्बन्धित घटनाहरू समेत प्रस्तुत गरेका छन् । तर वर्तमान नयाँ पिँढीमा किचकन्नीसँगको युवा वर्गको भेटघाट कम हुँदै गएको र यसको कारण जनघनत्वको बोलवाला र लोकविश्वासगत आत्मबलको दृढतालाई उनले मानेका छन् । त्यस्तै आणविक परीक्षण, प्रक्षेपण र वातावरणीय प्रदूषणको प्रभाव आदिको सन्दर्भ पनि किचकन्नी प्राप्तिमा बाधक हुन सक्छन् भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

४.१.११ राक्षस पूजाको क्रममा लाखेनाच

यस कृतिको एघारौँ शीर्षकका रूपमा 'राक्षसपूजाको क्रममा -लाखेनाच' नामक लेख समाविष्ट छ । यस लेखमा हिन्दु संस्कृति अन्तर्गत यक्ष, अन्धर्व, राक्षस, भूत आदिलाई देवयोनी मानिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{६४} यिनीहरू देवताको आसपास रहने, देव, दानव सम्मानमा देवतालाई सघाउने, देवताको पूजाआजामा अवशेष भागप्रति आशामुखी बन्ने आदि कारणले गर्दा यिनीहरूलाई देवयोनि मानिएको हो । लाखे देवयोनि विशेष र राक्षसी तत्वको प्रतीक हो भन्ने लाखेनाच नेपाली लोकसंस्कृति क्षेत्रको मौलिक लोकनृत्य र जीवनगत शुभयात्राको सत्कामना हो । यहाँ स्वर्ग र मर्त्य दुवै तत्वको मधुर संयोजन भएको देखिन्छ । 'लाखे' नेवारी भाषाको शब्द भएर पनि आगन्तुक शब्दको रूपमा नेपालीमा प्रचलित छ । लाखे जातीय संस्कृतिको सम्बाहक तत्व हो र लाखेनाच नेपाली लोक जीवनमा चलेको प्रसिद्ध नृत्यविद्या विशेष हो । काठमाडौँ नेवारी समाजले लाखेलाई ठूलो शक्तिशाली देवांश मान्दछ । लाखे नाच्ने चलन काठमाडौँबाट नै गाउँघरतिर चलन पुगेको हो भन्ने लोक भनाइ रहेको छ । लाखेनाचलाई अभिनययुक्त नाच मानिन्छ र यसका पनि आफ्नै मौलिक पहिरन निर्धारण गरिएको छ । यो स्थान अनुसार फरक हुन्छ ।

^{६४} ऐजन, पृ. १५४

४.१.१२ हिन्दू परम्परामा भूतप्रेत प्रतिको लोकविश्वास

यस कृतिको बाह्रौं शीर्षकका रूपमा 'हिन्दु परम्परामा भूत-प्रेत प्रतिको लोक विश्वास' नामक लेख समाविष्ट छ। यस लेखमा स्थूल शरीर र सूक्ष्म शरीरका सम्बन्धमा समीक्षकले चर्चा गरेका छन्। हिन्दु शास्त्रले भूतलाई देवयोनि विशेष बताएको छ। शिवगण अन्तर्गत राखेको छ। लोक परम्परामा भूतका विभिन्न अर्थ छन् र यसको व्यापक चर्चा परिचर्चा पनि गरिएको पाइन्छ। भूत दुस्तत्वहरू (यसका उपभेदहरू-प्रेत, पिशाच, वायु, बेताल, डाइनी, राक्षस आदि) को मूल आधार वा शक्ति हो। प्रेतचाहिँ विपन्न स्थितिको विकल क्षुद्रयोनि विशेष मानिन्छ।^{६५} प्रेत नरकमा रहेको मानिन्छ र यसको विकास दुई रूपबाट ज्युँदोप्रेत र मृतप्रेतबाट भएको पाइन्छ। जसको आकार प्रकार स्थिर छ, स्थिति जर्जर र दयनीय भएपनि जिउँदो लाग्दो र जब्बर खालको बुझिन्छ, त्यो ज्युँदो प्रेत हो भने जसको अन्तस्करणमा आकार प्रकार स्थिर छैन त्यस्तो मृत प्रेत हो र यो वायुको रूपमा दशदिशा भड्किरहेको हुन्छ भनेर यस लेखमा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन्। खास उमेर नपुग्दै अकालमा परी मरेका र आ-आफ्नो सनातनिक कर्मअनुसार बन्धुबान्धबबाट तरनतारन हुन नसकेका मृत आत्माहरू प्रेतयोनीमा पुगी पृथ्वी वरिपरि घुमिरहन्छन् भन्ने लोकसमाजको धारणा रहेको पाइन्छ। प्रेतयोनी स्रोतको सम्बन्धमा विशेषगरी भुण्डिएर, डुबेर, बगेर, विषपरेर, रोगाएर, लडेर, बाघ, सर्प, विच्छी आदिद्वारा डसिएर, हत्या भएर वा दुर्घटनामा परेर अकाल किसिमले मरेका मानिस उचित संस्कार विधिविधान नपाए प्रेतयोनीमा पुग्ने विश्वास छ। प्रेत वायुरूप भएकोले यसलाई देख्न, भेट्न र कुराकानी गर्नपनि सम्भव छैन। इसाईहरूले यसलाई 'सैतान' मान्ने गरेको पाइन्छ।

४.१.१३ मसान, मुर्कट्टा र ख्याक

यस कृतिका तेह्रौं शीर्षकका रूपमा 'मसान, मुर्कट्टा र ख्याक' नामक लेख समाविष्ट छ। यसमा मसान मुर्कट्टा र ख्याकका सम्बन्धमा लोकधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ। मसान सन्त्रासदायक, अपवित्र दुस्तत्वको आवास स्थल भएको कुरामा विश्वास गरिएको छ। सदा मसानमा बस्ने र आफ्नो अदृश्य छायाँ वा कृदृष्टिमाफत लोकलाई पीर-पिराउने दुस्तत्वाइ मसानेभूत भन्ने चलन छ। फेरि 'मसान' शब्दले पनि भूतलाई बुझाउन सक्छ। मसाने भूतको विश्वास विभिन्न रूप जस्तै : वीर-मसान, करवी-मसान, जलमसान, बालमसान आदिमा लिइन्छ। यी मसानहरूले आफ्ना अभिष्टदायी प्रभावद्वारा सदा प्राणीलाई दुःखदिने, पिने, सताउने आदि काम गरिरहन्छन् भनी सुवेदीले चर्चा गरेका छन्। नेपाली लोक विश्वास अन्तर्गत देखापर्ने भूत विशेषको क्रममा 'मुर्कट्टा' अन्यतम हो। यो टाउको काटिएको हुन्छ, कुममा आँखा भएको र घाँटीको भाग सँगै मुख जोडिएको भयानक विकृत तत्वका रूपमा बयान गरिएको पाइन्छ। उपत्यका बासी नेवार समाजमा मुर्कट्टालाई 'मुलकता ख्या' भन्ने गरिन्छ। ख्या अथवा ख्याक नेवारी शब्द हो र यसको अर्थ भूत भन्ने

^{६५} ऐजन, पृ. १७०

हुन्छ । ख्याकहरूको स्रोत मूलतः अगति पर्नु, तारनतरनका धार्मिक संस्कारहरूबाट वञ्चित भएको हुनु, प्रेतरूपमा पनि भूत वा भूतिनी हुनपुग्नु, अपवित्र अवस्थामा परी पवित्र मार्गमा लाग्ने आशा राख्नु तर बाटो नपाउनु आदि संकेत गरेको बुझिने धारणा सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.१.१४ इन्द्रजाल र जादु

यस कृतिको चौधौं शीर्षकका रूपमा “इन्द्रजाल र जादु” नामक लेख समाविष्ट छ । यस लेखमा इन्द्रजाल र जादुको विशेष चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । सामान्यतः लोक जीवनमा इन्द्रजाल शब्दबाट ठूलो जाल वा तिलस्मी विदा भन्ने अर्थ बुझ्न सकिन्छ । यसमा तन्त्र-मन्त्रको विशेष प्रभाव रहने कुरामा धेरैको विश्वास छ । तन्त्रमन्त्रको उपयोग वा प्रयोगद्वारा सम्बन्धित व्यक्ति वा समुदायलाई सम्मोहित पारी अनौठा-अनौठा काम गर्नु नै इन्द्रजाल हो । हिन्दुशास्त्रको भनाइअनुसार इन्द्रजाल मायावी विद्या हो । तन्त्रमन्त्र एवं फाकफुक शक्तिद्वारा कुनै कर्म वा कुरालाई अर्को बनाइदिनु, देखादेखी भ्रम पार्नु आदि कुराहरू यस जालभित्र पर्दछन् भनी यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ । साथै इन्द्रजाल र जादुलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा समेत प्रस्तुत गरेका छन् । तर पछि यिनीहरूको कार्यविधिको आधारमा अलग-अलग रूपमा चर्चा गरिएको छ । जादुको तुलनामा इन्द्रजालको क्षेत्र व्यापक रहेको पाइन्छ । यसले तन्त्रमन्त्र उपचार र अलौकिक विधान समेतलाई आफ्नो विषय अन्तर्गत अँगालेको बुझिन्छ । मन्त्र-विधि वा टुनामुनाले कसैप्रति मोहनी लगाउने केटाकेटीलाई संरक्षण गर्ने, इच्छाअनुसार छोरा वा छोरी जन्माउने जुवा जित्ने, रोगव्याधिबाट बच्ने, वरवधुको संरक्षण गर्ने, नराम्रो सपना र अपशकुनको दोष हटाउने, यात्रामा सफलता लिने आदि कुराहरू यसभित्र पर्दछन् । इन्द्रजालले आफ्नो विषयगत व्यापकताका आधारमा टुनामुना मायावी, कुटनीति र मारण उच्चाटन आदि कार्यहरूको साथै अनौठो-अनौठो उपचार विधि आदि समेत आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र समेटेको छ । ‘जादु’ वा ‘चटक’ इन्द्रजालकै हाराहारीको विषय हो ।^{६६} यहाँ लगन सीप र सफाइद्वारा नै यो कार्य हुन्छ । नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित पद्य ‘जादुगर’, ‘जादुगरी’ जादु शब्दस्रोतबाट देखा परेका अन्य विशेष शब्दहरू हुन् । जादुले नेपाली समाजमा विशेष आकर्षण र लोकप्रियता प्राप्त गरेको छ । यो चमत्कारी कला भएकोले यसले अनौठोसँग दर्शकको दृष्टि र सोचाइलाई छक्याउँछ र भ्रम पार्छ अनि यस्तो कसरी भयो होला भन्ने कौतुहल उमाछ ।

४.१.१५ हाम्रा पुरुषवर्ग प्रचलित नाम : हिजो र आज

यस कृतिको पन्ध्रौं शीर्षकका रूपमा ‘हाम्रा पुरुषवर्ग प्रचलित नाम: हिजो र आज’ नामक लेख समाविष्ट छ । ‘संस्कार’ हिन्दु पारिवारिक जीवन विकासको महिमाशाली वस्तु हो । यसको व्यापक र विस्तृत अर्थ छ । संस्कार शब्दलाई विविध अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइएतापनि नेपाली लोक जीवनमा यसले आफ्नै प्रकारको व्यवहारिकता अँगालेको कुरा स्पष्ट छ । संस्कार धर्म नभएर विधान हो सोह्र संस्कारहरू मध्ये ‘नामाकरण संस्कार’ एउटा

^{६६} ऐजन, पृ. २०२ ।

हो ।^{६७} यसलाई नेपालीमा 'नवारन' भनिन्छ । नेपाली लोक जीवनमा नवारनको महत्व दुई प्रकारको छ । एकातिर यो सांस्कारिक विधानले महिमामय बुझिन्छ भने अर्कोतिर कानुनी तहदेखि वैधता प्रमाणित गर्ने आधारमा पनि यसको महत्व बुझिन्छ । त्यसैले नवजात बालबालिकाको नामाकरण चलेको हो । हाम्रा उत्सव, समारोह, जयन्ती, जयगान, भजन कीर्तन आदिमा रामकृष्णको नाम प्रभावपूर्ण मानिन्छ । यही प्रभावले गर्दा हाम्रो समाजमा पुरूष वर्गको नाम राम कृष्ण आदि राख्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी नामारकण संस्कारमा ऋतुचक्रको प्रसङ्ग पनि महत्वपूर्ण छ । हिजोआज नामाकरण संस्कारमा आधुनिकताको प्रभाव बढी देखिन्छ । यो लहर विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा सहरी क्षेत्रमा बढेको छ भनी यस लेखमार्फत सुवेदीले आफ्ना विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ग) निष्कर्ष

यसरी (नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास) कृति मार्फत यसका स्रष्टा हंसपुरे सुवेदीले हाम्रो नेपाली लोक समाजमा परम्परादेखि चलिआएको मूल्य मान्यताहरूको चर्चा परिचर्चा गर्दै त्यसको नेपाली समाजमा परेको प्रभाव र असरका विषयमा समेत प्रमाण सहित आफ्ना विचार र धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् र साथै नेपाली समाजमा आएको आधुनिकतासँगै परम्परागत मूल्य मान्यताहरूको प्रभाव पनि कम हुँदै गएको तर्फ समेत संकेत गरेका छन् । यस कृतिमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न फरक फरक शीर्षकका १५ लेख मध्ये केही विश्वसनीय र केही अविश्वसनीय जस्ता पनि लाग्छन् । तर जे होस् सुवेदीले प्रस्तुत गरेका विचारहरू पूर्णतयाः अध्ययन अनुसन्धान र खोजमूलक रहेको देखिन्छ । हाम्रो समाजमा मान्दैं र विश्वास गर्दै आएका प्रसङ्ग जस्तै : भुत, प्रेत, मसान, बोक्सी, भौंकी, धामी, लामा, राक्षस, डाइनी, मुर्कट्टा, ख्याक आदिको प्रसङ्ग कोट्याएर त्यसलाई प्रष्ट पार्ने काम समेत सुवेदीले गरेका छन् । आखिर आधुनिक भनाउँदो समाजले यस्ता परम्परागत विचार, धारणा र विश्वासप्रति त्यति चासो नदिए तापनि धेरै थोरै रूपमा सबैका मनमा त्यस्ता दुस्तत्वहरूको प्रभाव रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस्तो विषयमा थप अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक देखिन्छ । हामीले हाम्रो लोक समाजको परम्परागत मूल्य मान्यतालाई संरक्षण गर्नुपर्दछ तर संरक्षणका नाममा अनावश्यक रुढिहरूको अनुसरण गर्नुहुँदैन र जे कुरा विश्वसनीय छन् त्यस्ता कुराको संरक्षण समेत गर्नु पर्ने तर्क हंसपुरे सुवेदीले रहेको छ । यसरी आफ्नो जीवनलाई साहित्य साधनामा समर्पित गरेका सुवेदीले आफूलाई एक लोक साहित्यिक अध्येताको रूपमा प्रस्तुत कृति मार्फत चिनाएका छन् । नेपाली लोक साहित्यको खोजमूलक र अनुसन्धानमूलक यस कृतिले नेपाली लोक साहित्यको विकासमा ज्यादै महत्वपूर्ण स्थान ओगट्ने पुगेको कुरालाई नकार्न सकिँदैन । साथै उनले नेपाली लोक जीवनलाई ठूलो गुन लगाएका छन् ।

^{६७} ऐजन, पृ. २१३ ।

४.२ “नेपाली लोकपद्य : परिचय विवेचना” कृतिको अध्ययन

प्रस्तुत ‘नेपाली लोकपद्य : परिचय - विवेचना’ नामक कृति हंसपुरे सुवेदीको खोज अनुसन्धानमूलक लोक पद्यात्मक संगालो हो । यसको प्रकाशन वि.सं.२०६० सालमा प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा भएको हो । यस कृतिमा उनले नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित कतिपय लोपोन्मुख लोक पद्यात्मक अभिव्यक्तिको समेत खोज संकलन गरी व्याख्या विश्लेषण पनि गरेका छन् । सन्दर्भग्रन्थ सूची समेत गरी जम्मा २३२ पृष्ठमा संरचित यस कृतिमा लामा छोटा गरी चार परिच्छेद र उपसंहार समेत प्रस्तुत गरिएको छ, साथै आवश्यकता अनुसार उक्त परिच्छेदहरूलाई पनि विभिन्न शीर्षक दिएर विषयवस्तुको गहनता र गम्भिरता पेश गरिएको छ ।

हाम्रो नेपाली लोक समाजमा परम्परादेखि प्रचलनमा रहेको लोक पद्यात्मक अभिव्यक्तिहरूको खोज संकलन गरी आवश्यक तथ्य र प्रमाण जुटाएर पूर्वीय मान्यताको समेत चर्चा परिचर्चा गर्दै लोकपद्यकार सुवेदीले लोकपद्यको स्पष्ट परिचय र विवेचना यस कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसले हाम्रो नेपाली लोक समाजको गहना र मूल्यको रूपमा रहेको कतिपय लोपोन्मुख पद्यात्मक सन्दर्भहरूलाई समेटेर ऐतिहासिक भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

४.२.१ भाषा भाव र अभिव्यक्ति

प्रस्तुत ‘नेपाली लोकपद्य : परिचय विवेचना’ नामक कृतिको प्रथम परिच्छेदको पहिलो शीर्षक अन्तर्गत ‘भाषा-भाव र अभिव्यक्ति’ समावेश छ । यसमा भाषाको महत्त्व र महिमाको चर्चा गर्दै भाषा, बोली, वाणी र सरस्वतीको प्रतीकको रूपमा मानिएको छ।^{६८} मानव समुदायले भाषाको स्वरूप जीवनको सुदीर्घ यात्रापश्चात् वरदानरूपमा प्राप्त गरेको हो । यस क्रममा भाषाका विभिन्न भेद, उपभेद र शाखा प्रशाखाहरू देखा पर्दछन् । जस मध्ये लौकिक संस्कृत अनि विभिन्न प्राकृत तथा अपभ्रंश हुँदै देखा परेको एउटा लोकभाषा हो - नेपाली । यसरी विभिन्न भाषिक मोड पार गर्दै समस्त नेपालीको जनजिब्रोमा भिजेको नेपाली भाषा सारा नेपालीको लोकप्रिय राष्ट्रभाषाको रूपमा समादरणीय छ, भनी सुवेदीले लेखेका छन् ।

प्राचीन कालमा जब सम्म भाषाको लिपिको प्रचलन थिएन तबसम्म भाषा मौखिक परम्परामा हुँकँदै आएको र पछि वि.सं. १००० तिरबाट मात्र विस्तारै विभिन्न अभिलेख तथा शिलालेखहरू मार्फत् भाषाको लेखन कार्य प्रारम्भ भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस क्रममा केही महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूको समेत उल्लेख गरिएको छ । जसमा ‘राजा दामुपालको दुल्लु अभिलेख’ (वि.सं.१०२८) अज्ञात लेखकको वि.सं. १००० तिरको ‘बाजपरीक्षा’ वि.सं. १४५० तिरको भनी मानिएको ‘औषध रसायन’ ‘ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा’ वि.सं. १४५७ तिरको ‘भास्वतीटीका’ आदि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्।^{६९}

^{६८} ऐजन, पृ. १ ।

^{६९} ऐजन पृ.२ ।

भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो र यसले वर्तमान समयमा आउँदा धेरै लामो फड्को र इतिहास पार गरिसकेको छ, नेपाली भाषाको जननी संस्कृत भाषा हो तापनि अहिले संस्कृत भाषाको प्रयोग वैदिक तथा धार्मिक कार्यमा बाहेक अन्य ठाउँमा कमैमात्र प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। त्यसैले आधुनिकलोक समाजमा प्रचलित जन उद्गारको भाषा नै नेपाली भाषा हो। अभिलेख भन्दा बाहिर पनि जनबोलीको रूपमा मुखमुखै चलेका लोकसाहित्यिक रचनाहरू पनि भाषिक विकासमा महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा देखा पर्दछन्। नेपालको सुदूर पश्चिम भेकमा प्रचलित कतिपय सगुन, फाग, चैत, चाँचरी आदिले समेत भाषिक विकासमा महत्वपूर्ण टेवा पुऱ्याएको भनी सुवेदीले त्यसका केही उदाहरण समेत अगि सारेका छन्।

सगुन दिया राइनीका बोल

जयो मंगल गाउन्ती, शुभ लच्छिन बोलन्ती

ऐसा शुभ मंगल गाउन्ती, शुभ लच्छिन बोलन्ती^{७०}

यसबाट प्रस्ट हुन्छ भाषागत साहित्यिक अस्तित्व केवल लेखन सँग मात्र सम्बन्धित नभएर मौखिक रूपमा समेत प्रचलित देखिन्छ। नेपालमा विभिन्न किसिमका भाषाहरू हँदाहुँदै पनि ती सम्पूर्ण भाषालाई एकताको सूत्रमा आवद्ध गर्ने काम नेपाली भाषाले मात्र गर्न सक्दछ। यो ज्यादै सरल, सहज र ध्वन्यात्मक पनि छ, त्यसैले यसको लोकप्रियता बढ्दो छ। लोक कविता (पद्य) को भाषा जनजिब्रोको भाषा हो, लोकबोली हो। त्यसैले नेपाली समाजको लोकप्रिय भाषा नेपाली नै स्पष्टसँग बुझिने, जीवनयथार्थ दर्शाउने भाव, सरल-सहज अभिव्यक्ति आदि लोकपद्यका हृदयग्राही आधार हुन् भनिएको छ।^{७१}

त्यसैगरी 'भाव' संस्कृत शब्द हो। साधारणतः सांसारिक घटनाक्रम र हार्दिक मनोविकार मार्फत् उब्जने क्रिया प्रतिक्रिया नै भाव हो। भावलाई सत्ता, स्वभाव, आशय, चेष्टा, आत्मा र जन्म गरी विभिन्न भागमा विभाजन समेत गरिएको छ। भावको सम्बन्ध मनसँग हुन्छ, त्यसैले यो मन र सामाजिक प्रभावको विकृत रूप वा मनोविकार मानिन्छ। भाव भनेको हृदय तत्व वा भित्री गुदी हो। यो पथ प्रदर्शक खालको मीठो, स्वादिलो र सर्वप्रिय हुनु आवश्यक छ। पूर्वीय मान्यता अनुसार काव्यको आमा तत्त्व नै भाव भएको प्रसङ्ग कोट्याउँदै सुवेदीले विभिन्न विद्वान् (आचार्य) हरूको मतलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन्। यसै क्रममा नेपाली साहित्यका पारखी प्रवासी कवि पारसमणि प्रधान (१९५५-२०२२) द्वारा 'कवि र कविता' शीर्षकमा लिखित अंश कवि कविता होस् - कविता कवि होस् तब पो कविता हुन्छ। शब्द थुपारीकन के हुन्छ ? भाव भए पो हुन्छ। इत्यादि यहाँ उल्लेखनीय छ।

'अभिव्यक्तिको' अर्थ हृदयमा उब्जेको मनोभावलाई सहजता साथ व्यक्त गर्ने, जनसमक्ष पुऱ्याउने काम हो। विशेष अर्थमा भन्नुपर्दा सहज प्रतिभाको रूपमा स्वतः निसृत

^{७०} ऐजन पृ. ४

^{७१} ऐजन पृ. ७

कवि रचना नै अभिव्यक्ति हो ।^{७२} अभिव्यक्तिले मानिसको विचार वा धारणालाई अरू समक्ष प्रस्तुत गर्न सहयोग गर्दछ, यसलाई साहित्यिक भाषामा 'शैली' पनि भनिन्छ । व्यक्ति अनुसार अभिव्यक्ति वा शैली पनि फरक हुन्छ, लोक साहित्यमा अभिव्यक्ति ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यसको माध्यम भाषा हो र यसमा भावको गहनता समेत प्रकट भएको हुन्छ । अभिव्यक्ति नै मानिसको सीप वा कलाको मापन गर्ने मूल आधार भएको तथ्य पनि सुवेदीले औल्याएका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको पहिलो परिच्छेदको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'अभिव्यक्ति सौन्दर्य र साहित्यविधान' रहेको छ । यसमा अभिव्यक्ति भनेको मानिसको विचार कौशल हो र भावुकहृदयी मानवमनमा प्राप्त हुने विशेष दक्षता हो । अभिव्यक्ति संस्कृत शब्द हो । यसको अर्थ हृदयभिन्न उब्जेको भावना वा विषयवस्तुलाई राम्रोसँग जनसमक्ष प्रकट गर्ने सीप हो । अभिव्यक्ति सौन्दर्यमा रचनाकारको कौशल हुन्छ, कवि-कलाकार साधारण मानिसको अपेक्षा भावुक, विचारशील र प्रकृतिप्रेमी हुन्छन् ।^{७३} अभिव्यक्ति विचारको सौन्दर्य व्यक्त गर्ने सरल माध्यम हो । यसमा कलापक्ष र भावपक्ष लुकेको हुन्छ, भन्ने तर्क सुवेदीको रहेको छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य क्षेत्रमा समेत साहित्य विधानको चर्चा परिचर्चा गर्ने क्रममा अभिव्यक्तिलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ । मानिसको सामान्य बोलचाललाई यहाँ अभिव्यक्ति मानिएको छैन । अभिव्यक्ति त त्यो हो जुन प्रतिभावान् कवि कलाकारहरूद्वारा सौन्दर्यात्मक परिकल्पनाको माध्यमबाट नयाँ भाव वा विचारको संप्रेषण गरिएको हुन्छ । त्यस्तै कलात्मक अभिव्यक्तिको संगठित रूप साहित्यविधान भएको यसमा अनुभूति र कल्पना समावेश हुन्छ । साहित्य सिर्जनाका लागि अध्ययन, अनुभव र अभ्यासले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसलाई अर्को अर्थमा प्रतिभा व्युत्पत्ति र अभ्यास पनि भन्न सकिन्छ ।

यस प्रकार व्यवहारिक अनुभव व्यक्तिगत चिन्तन, सामाजिक उहापोह आदिको समष्टिज्ञान यथा सम्भव कलात्मक लयमा गुंथेर प्रस्तुत गर्ने तरिका नै अभिव्यक्ति कला हो सौन्दर्य हो । यो विधान भिनो रूपमा लोकपक्षमा देखा पर्दछ, र त्यसभन्दा अधिक शिष्ट साहित्यमा आवश्यक मानिएको छ, भनी सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् ।

सौन्दर्य कलामा झल्कन्छ, र विविध कला जस्तै अभिव्यक्ति पनि एक प्रकारको कला हो । यसलाई अर्को शब्दमा शैली पनि भनिन्छ । हरेक कलाकारका आ-आफ्नै प्रकारका सीप र शैली हुन्छन् । पूर्वीय आचार्यहरूले आध्यात्मिक सोच बनाउँदै साहित्यको उद्देश्य विभिन्न किसिमले व्यक्त गरेका छन्, उनीहरूको विचारमा आकर्षक तथा रुचिकर अभिव्यक्ति र सुपाठ्य रचनाप्रति सचेत बन्नु ख्याल रहनु साहित्यकारको प्रथम कर्तव्य हुन्छ । साहित्यको मुख्य अंग मानिएको कविता वा पद्य छिटो-छरितो र लघु आकारको तहमा आउँछ । फेरि लोकपद्य विद्यालाई भावुक लोककविहरू सजिलै गाउँछन् -

^{७२} ऐजन पृ. ११ ।

^{७३} ऐजन पृ. १४ ।

राती उठ्नुप्यो, मकै पिध्नुप्यो, चार् पाथिले रात् ट्यो,
हातो फुक्लि गयो, मानी भाँचिगयो, बज्यैले उठ्ने प्यो^{७४}

यसरी साहित्यिक क्षेत्रमा लोकपद्य वा लोकलय नै मानवजातिको प्रथम स्फुरण हो । आज भोलि यसलाई सुन्दा-पढ्दा मान्छे आश्चर्य बन्न पुग्दछन् ।

सृष्टिको प्रारम्भदेखि नै मानिस सचेत र क्रियाशील प्राणीको रूपमा परिचित देखिन्छ । उसमा धेरै किसिमका जिज्ञासा हुने भएकाले केही न केही गर्न उद्यत रहन्छ । यस क्रममा ऊ आफ्ना मनका भावना प्रकट गर्न समेत पछि पर्दैन । किनभने साहित्य मानव मनको सिर्जनात्मक एवं रचनात्मक उपज पनि हो । आफ्नो जीवन यापनका क्रममा मानिसले जे, जस्ता अनुभवहरू प्राप्त गर्‍यो त्यसको प्रभाव प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा साहित्यमा समेत देखापर्दछ । यस्तो यथार्थता लोक साहित्य र शिष्ट साहित्यमा केही फरक रूपमा देखा पर्दछ । यही नै वास्तविकता हो भनेर सुवदीले चर्चा परिचर्चा गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको प्रथम परिच्छेदको तेस्रो शीर्षकमा 'नेपाली लोकसाहित्य र लोकपद्य' नामक लेख समावेश गरिएको छ । यसमा नेपाली लोक साहित्यको मौखिकक्रम गीत, लोकपद्य, गाथा, कथा र नाट्य अभिव्यक्तिका रूपमा परम्परादेखि प्रचलित रहेको कुरा सुवदीले उल्लेख गरेका छन् । नेपाली भाषाको केन्द्रीय भाषिकाको थलो कर्णाली भेक र पश्चिमी भाषिका समूहको बृहत् थलो डोटी प्रदेशमा पन्ध्रौँ देखि १८ औँ शताब्दी सम्मका ठहर्न सक्ने देवगान र वीरगान सम्बन्धी अनेक संस्कार गीत मौखिक लोक कवितात्मक रूपमा देखा पर्दै आएका छन् ।^{७५} जसमा मागल, सुगन, फाग, पडेली पैकेलो चाँचडी, चैत, भैनी, भणात, भारत आदि लोकसामाग्री उल्लेखनीय छन् भनिएको छ ।

विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दी भन्दा पनि अगिदेखि गाउँदै आएको नेपाली लोक साहित्य मूलतः नेपाली जनमासको भावनाको संवाहक मानिन्छ । यसमा आफ्नो मौलिक कला छ, आफ्नै भाषा र शैली छ । त्यसैले यसलाई नेपाली हावापानी र माटो सुहाउँदो साहित्य पनि भनिन्छ । यसमा नेपाली छन्द, लय ताल, सुर र वाद्यवादन तथा नाचगान आदि आफ्नै मौलिक रीतिथिति देखा पर्दछन् । त्यसैले यसलाई नेपाली लोक जीवनको चोखो धुकधुकी पनि मानिन्छ ।

लोक साहित्यको क्षेत्र व्यापक छ, यसका विविध विधाहरू छन् । त्यस अन्तर्गत यस प्रसङ्गमा गेयरचना - लोक कविता वा लोकपद्य रहेको छ । लोक पद्यलाई पनि मुख्यतः तीन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती हुन् -

- छोट्टा हल्का चुड्किला तालका रमाइला मुक्तक
- गम्भीर भाव भरिएका साहित्यिक रूपका शिष्ट रचना
- कथ्य भाषा र भावमा कथिएका लोकरचना लोकपद्य

^{७४} ऐजन पृ. १८ ।

^{७५} ऐजन पृ. १९ ।

प्रस्तुत सन्दर्भमा पहिलो र दोस्रो विषयलाई छोडेर तेस्रो विषय लोकपद्यको चर्चा गर्दा यसलाई लोकसाहित्यको मूल विधा अन्तर्गत राखिएको छ । यो कुनै पनि मानिसको भावुक हृदयमा थाहा नै नपाई अनौठो सँग घुसेर नसालु साइनो गाँस्न सफल देखिन्छ ।

लोकको पद्य अर्थात् लोकद्वारा कथ्य भाषामा बनाइएको कविता नै लोक पद्य हो र यसमा पद्य लोकको लागि बनाइएको हुन्छ भने सर्जक पनि लोकभित्रकै सदस्य हुन्छन् । अतः लोक पद्य लोकले मुखमुखै गाउँदै आएका लोककण्ठगत लयात्मक रचना हो । जब लेख्य भाषामा लोकप्रिय साहित्यिक प्रवाह अगाडि बढ्न थाल्यो तब लोकपद्य ओभेलमा पर्दै जान थाल्यो । लोक पद्य लोककविद्वारा सीमित क्षेत्रमा मात्र गाइन थालियो तापनि आजसम्म यसको लोकप्रियता घटेका पाइदैन । यसको मोहकता कविता गायन भन्दा बढी गीतगायनमा देखिन्छ जसले गर्दा मानिसले भोजन समेत विर्सन्छ, यसरी अध्ययन गर्दा लोकगीत लोकपद्य दुवै भावुक नरनारीका हार्दिक उद्गार भएको कुरा बुझिन्छ, भनी हंसपुरे सुवेदी आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्दछन् ।

नेपाली लोक साहित्य र लोकपद्यको चर्चा परिचर्चा गर्ने क्रममा सुवेदीले विभिन्न लोक पद्यहरूको उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसैक्रममा उनले उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्ध तिरका भनी बाबुराम आचार्यबाट प्रस्तुत गरिएको कूट कविताको उदाहरण पेश गरेका छन् । जुन यसप्रकार छ -

भातु खाया शुभान शाही ताउली हाल्या कुम्ला,

जिती आए गोरख्य जनि मार जुम्ला ।^{७६}

यसैगरी हाम्रो नेपाली लोक जीवन र समाजमा विवाहमा सिलोक हाल्ले, सवाल-जवाफ, अन्ताक्षरी आदिले लोकपद्यलाई प्रोत्साहन गरेको कुरालाई पनि निम्न लोकपद्यले संकेत गरेका छन् ।

सुन सुन चेला हो, व्यान उठी पढौला

भात खाइ विसी जाउला, गाइलाइ घाँस द्यौला

दूध, दही घर ल्याउला खाउला प्युँला मोटाउला

भोलि-पर्सि जन्त जाँदा सिलोकैले हटाउला ।

यसरी प्रोत्साहन मुलक ढङ्गमा रचिएका लोकपद्य आजभोलि लोक साहित्यको फाँटबाट लोप हुने स्थितिमा पुगेको बुझिन्छ । निरक्षर गाउँलेहरू लिपिबद्धताबाट बञ्चित छन् ता पनि उनीहरू लोकपद्यात्मक अभिव्यक्तिमा प्राचीन लोकसंस्कृति र इतिहास संरक्षित छ । लोकपद्य लोकजीवनगत अनुभूतिजन्य सहज उद्गार भएकोले यसको क्षेत्र असीम छ, भन्दै लोक साहित्य र लोकपद्यको परिचय र विवेचना गरेका छन् ।

४.२.२ लोकपद्य वर्गीकरण

‘नेपाली लोकपद्य : परिचय – विवेचना’ नामक कृतिको द्वितीय परिच्छेद अन्तर्गत पहिलो शीर्षकका रूपमा ‘लोकपद्य वर्गीकरण’ रहेको छ । यसमा लोक पद्यको विभिन्न

^{७६} ऐजन पृ. २३ ।

आधारमा वर्गीकरण गरी संक्षिप्त चर्चा-परिचर्चा गरिएको छ । कुनै पनि विषयवस्तुको राम्रो जानकारीका निम्ति त्यसका केस्रा केलाई राम्ररी अध्ययन गरी विस्तारै सावधानीसाथ जानकारी लिनु आवश्यक हुन्छ । यही विधिलाई नै आजका अध्येताहरू वर्गीकरण भन्दछन् । नेपाली लोकपद्य अध्ययन गरी केलाई वर्गीकरण गर्नु गान्धो कुरा हो । यसमा गेयता र प्रियता व्याप्त छ । फराकिलो परिभाषा व्यक्त गर्दा लोकगीत पनि लोपद्य हुन्, कविता हुन्, किनभने छन्दमा बाँधिएको गेयात्मक रचनालाई नै पद्य भन्न सकिन्छ ।^{७७} यही वास्तविकतालाई सोचेर होला राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरे ज्यूद्वारा 'कविता र गीतमा के अन्तर छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा - 'यी दुवै नै कविता हुन् - एउटा पाठ्य कविता हो भने अर्को गेय कविता हो भनेर भनिएको प्रसङ्ग सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यसैगरी नेपाली लोक साहित्यका अध्येता काजीमान कन्दडुवाले लोककविता (पद्य) लाई जनकविताको संज्ञा दिएको प्रसङ्ग समेत यसमा उल्लेख गरिएको छ । साथै लोक पद्यलाई स्वरूपात्मक र विषयात्मक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । स्वरूपका आधारमा पनि निम्नानुसार लोकपद्यको वर्गीकरण गरिएको छ ।

(क) कर्खा

जसको पहिलो उपशीर्षक अन्तर्गत कर्खा समावेश गरिएको छ । पुरूखाहरूको सम्मान वा सम्झनामा गाइएको साहस र उत्साह बढाउने प्रायः वीर रस प्रधान लोकपद्य हो - कर्खा ।^{७८} कर्खा एक प्रकारका लोक काव्य हुन् लोक गाथा हुन् भन्दै यस अन्तर्गत सुवेदीले भक्तिथापाको कर्खा, जङ्गबहादुरको कर्खा, भरथरीको गाथा आदि समावेश गरेका छन् ।

(ख) खाँडो

सामान्य अर्थमा खाँडो खड्ग वा तरवार हो ।^{७९} नेपाली लोकसाहित्य विद्का अनुसार शाहराज्यको प्रारम्भदेखि नै खाँडो जगाउने परम्परा चलेको हो भनी सुवेदीले उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

गोर्खे खाँडो जाग्दै जा,
कुइरे लम्तै - भाग्दै जा

खाँडोका विविध रूप र प्रकार छन् । यहाँ नेपाली लोकपद्य-गीत गाथा, सिलोक आदिमा भाषा र शब्द परिवर्तित हुँदै गए जस्तै खाँडोमा पनि स्वरूप परिवर्तन हुँदै गएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

^{७७} ऐजन पृ. २८ ।

^{७८} ऐजन पृ. २९ ।

^{७९} ऐजन पृ. ३५ ।

(ग) अङ्को

अङ्कोका विभिन्न प्रकार र स्वरूप बुझिन्छन् । सामान्यतः प्रहेलिका, कूटरचना आदि संस्कृतशब्द यसैको हाराहारीका शब्द हुन् भनी सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् । 'अङ्को थाप्नु' 'समस्या खडा गर्नु' यसका आफ्नै विशेषता हुन् । 'अङ्को' गाउँखाने-कथा, भ्याँगा, भिट्टो आदिको हाराहारीको तुलनीय अभिव्यक्ति मानिएको छ । जस्तै -

टाउकोमा आँठो कस नानी ।

जन्मदामा ठूली छौं - पछि सानी,

कम्मरमा पटुकी - कुनामहाँ बसी

काम परे उठेर दारीलाई घसी के हो ? (कुचो)^{८०}

(घ) बाललोकरचना

बालबालिकाहरूलाई फुल्याउन उनीहरूलाई खेलाई-खेलाई बौद्धिक विकास गराउने र खेल्दै मनोविनोद लिन सिकनानिम्ति रचिएका रचनाहरू हुन् - बाललोकरचना ।^{८१} यिनको स्थिति पनि विभिन्न किसिमको भएको र यो आफ्नै छन्द भाका र लयमा रचिएको देखिन्छ, भनी यहाँ सुवेदीले सानो उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै :

नाँच नानी नाँचन

पैसा दिम्ला पाँचाना

बारुले कम्मर भाँचन आदि ।

(ङ) सवाई

यसको स्रोत संस्कृत 'सपाद' । शब्द भएको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । यो पनि एक प्रकारको लोकछन्द हो र नेपाली लोकसमाजको लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यो ज्यादै सरल र सहज मानिन्छ । यहाँ भोटको लडाइँको सवाईको छोटो अंश प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

आगो बली ज्वाला उठी पटपटी फुट्ने

भोक लागी भोकमहाँ रिसैमात्र उठ्ने

हाँडी फुटिगयो सबै अंगेनामा वैरो

दुस्मनका देसमहाँ कैले जाला पैरो । इत्यादि ।

(च) सिलोक

लोक छन्दमा लेखिएका लयहाली गाउन सकिने शास्त्रीय वा लोक भावनाका रचनाहरू नै सिलोक हुन् र यसको स्रोत 'श्लोक हो ।^{८२} भनिएको छ जात्रा, पर्व, विवाह

^{८०} ऐजन पृ. ३७ ।

^{८१} ऐजन पृ. ३८ ।

^{८२} ऐजन पृ. ४१ ।

मंगल-उत्सव आदिमा उत्साहसाथ सिलोक हाल्ने चलन नेपालीहरूको लोकप्रिय परम्परा हो र लोकको साहित्य हो भनी छोटो उदाहरण समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

खोला तरि सेते किन वारि आइथिस ?
सिलोक हाल्ने भन्दा घोसे मुन्टो लाइथिस,
बारिको छेउमा फुलिहाल्यो तिते
कल्याँगे जन्तीले नबोलेरै जिते ।

(छ) मुक्तक (विविध स्फुटरचना)

यस अन्तर्गत लोकछन्दका लयात्मक फुटकर चुङ्किला, अर्ति उपदेश रूपका टुक्राटाक्री, लोकोक्तिका मार्गदर्शन इत्यादि आउँछन् । व्यवहारिक चिन्ता, सुख-दुःख वा हर्ष-विष्माद्, वेमेल-विसंगतिका विविध प्रकार इत्यादि विषयहरू जीवन यात्राको विषमपद् पथमा प्रशस्त पाइन्छन् । यस क्रममा अनायास उब्जिएका मानसिक भावना प्रष्ट्याउने सहज रूपका लयात्मक टुक्राहरू नै मुक्तक वा लोकपद्य हुन् ।^{५३} जस्तै:

झौरानी जेठानी हितैका परानी
यी नन्द अमाजू उडेका खरानी

यसरी हंसपुरे सुवेदीले लोकपद्यगत स्वरूपको संक्षिप्त वर्गीकरण यही नै हो भन्दै यस बाहेक पनि हाम्रो लोकजीवन प्रचलित नेपाली लोकपद्यको चलनचल्ती र स्थितिबारे अध्ययन गर्दा यसका दुई रूप देखा पर्ने उल्लेख गरेका छन् । ती हुन् -

- (क) अलिखित र मौखिक परम्परामा सञ्चालित लोकपद्य
- (ख) लिखित र मौखिक परम्परामा सञ्चालित लोकपद्य

विषयात्मक वर्गीकरणको आधारमा लोकपद्यको स्वरूप, तह, प्रकार र अवस्था भिन्न र व्यापक देखिएको पाइन्छ । अतः लोकपद्यको राम्रो अध्ययन गरी सावधानी साथ यसको वर्गीकरण गर्नु आफैमा कठिन कार्य हो ता पनि आफ्नै व्यक्तिगत सोचाई र प्राप्त सामग्रीका आधारमा सुवेदीले निम्नानुसार विषयगत स्वरूपको वर्गीकरण गरेका छन् ।

- (क) सामाजिक सन्दर्भ र लोक संस्कृति
- (ख) स्थानीय आवहवा, प्रकृति प्रेम र विश्वास
- (ग) पशुपन्छी, बोटविरुवा, वनस्पति र मनोरञ्जन
- (घ) अम्मल - नशा र उपदेश
- (ङ) व्यङ्ग्यविनोद / हासपरिहास र लोकानुभव इत्यादि ।

यसरी लोकपद्यहरूले हाम्रो सामाजिक जनजीवनका विविध घटना वा विषयवस्तुहरूको चर्चा परिचर्चा गर्दै परम्परा देखि वर्तमान सम्म पनि कुनै न कुनै रूपमा आफ्नो स्थान सुरक्षित राखेको पाइन्छ भनी सुवेदीले आफ्नो विचार प्रकट गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको द्वितीय परिच्छेदको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'छन्द, लोकछन्द र पद्य' समावेश गरिएको छ । यसमा भनिएको छ 'छन्द' संस्कृत शब्द हो, यसका धेरै व्युत्पत्ति हुन

^{५३} ऐजन पृ. ४२ ।

सकछन् ता पनि रुचिकर, लयवद्ध र श्रुतिप्रिय वाणी नै सामान्य अर्थमा छन्द हो भन्दै सुवेदीले शास्त्रीय प्रमाणहरू र तर्कहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जसका आधारमा गायत्री, उष्णिक, बृहती, पंक्तित्रिष्टुभ, जगती गरी छ प्रकारको उल्लेख छ ।^{५४} यसरी छन्दको प्रारम्भ वैदिक कालदेखि भएको र हालसम्म पनि यसको त्यतिकै महत्व रहेको कुरा थाहा हुन आउँछ । यसलाई अर्को अर्थमा काव्यको प्राण पनि मानिएको छ ।

छन्दको सम्बन्ध लय र गेयतामा छ भन्दै लोक-साहित्य र छन्दको घनिष्ठता प्रस्तुत गर्ने क्रममा नेपाली छन्दको परिचय दिएर नेपाली वार्षिक छन्दको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

मन्त्रि सागर खनाल छ बाला
पाँचको छ सब गान्तिन चाला
कालु जैसी परिदार त राला
तेस ढंग तनहुँ कति षाला ।^{५५}

यसको आधारमा नेपाल एकीकरणको समयमा वार्षिक छन्दको लोकप्रियता बढ्दो रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपाली छन्द नै हाम्रो लोक छन्द हो । यो पद्यविधा अर्थात् लोकपद्य, लोकाथा, लोकगीत आदिमा पूर्णतः मेल खाँदैन । लोकछन्द लोकको स्वभावग्राह्य लय हो भन्दै सुवेदीले महाकवि देवकोटाको विचारलाई समेत समेटेका छन् । “छन्द र लय विना म केही कुरामा ऐक्य देखिदैन । छन्द र लय, समय र आकाशको अनन्तमा विश्वकविको प्रतिभा झल्कन्छ । यसरी पद्यरचनामा छन्द र लय अनिवार्य हुने कुरा स्वयं देवकोटाले समेत स्पष्ट पारेका छन् ।

लोक छन्दको भावभूमि र सर्जक समुदाय लोक नै हो ।^{५६} यसमा भाका र भावनाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । भाका विनाको कविता सुगन्धविनाको फूल जस्तै हुन्छ । यसका पनि विभिन्न भेद छन् - जस अन्तर्गत लोकगीत, लोकपद्य, सिलोक आदि रचना गर्दा प्रत्येक पाउका अन्त्यमा पद्य वा अक्षरको समान आवृत्ति गर्ने काम तुकविधान हो । यसका पनि उत्तम, मध्यम र अधम गरी तीन तह रहेको पाइन्छ । त्यस्तै नियममा बाँधिई अनुशासन वा लोकमर्यादाको पालना गर्नु नियमन हो भने भावनामा सरल र सहज रूपमा बग्न सक्नु तरलता हो । लोकछन्दलाई हाल सम्म प्राप्त लोकपद्यको आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ ।

- (क) अनुकृत (तत्सम) नेपाली लोकछन्द
- (ख) मिश्रित (आगन्तुक) नेपाली लोकछन्द
- (ग) मौलिक (भर्रो) नेपाली लोकछन्द

^{५५} ऐजन पृ.५२ ।

^{५६} ऐजन पृ.५६ ।

प्रस्तुत कृतिको दोस्रो परिच्छेदको तेस्रो शीर्षक अन्तर्गत 'नेपाली लोकछन्दका क्रममा दोहा' समावेश गरिएको छ । यसमा नेपाली लोकछन्द अन्तर्गत लय, भाका, गायन-कला आदि पर्दछन् भनिएको छ । त्यस्तै छन्दलाई पनि मौलिक र अनुकृत गरी दुई वर्गमा विभाजन गरी संक्षिप्त चर्चा गरिएको पाइन्छ । मौलिक छन्द अन्तर्गत हाम्रो नेपाली लोकजीवनका हरेक काम, मेला-उत्सव, व्रत-पर्व आदिमा सहज रूपमा लोककण्ठद्वारा गाईदै आएका गीत पर्दछन् भने अनुकृत भनेको अर्काको नक्कल गरिएको भन्ने बुझिन्छ ।^{५७} यस अन्तर्गत संस्कृत मुख्य रूपमा र हिन्दी उर्दू जस्ता अन्य भाषाहरू सहायक रूपमा देखापर्दछन् भनी उल्लेख गरिएको छ ।

लोकछन्दको रूपमा देखा परेको 'दोहा' अर्द्धसममात्रिक चतुष्पदी छन्द हो । यस अन्तर्गत सम-विषम पाउको वनावट (१,३ समान, २,४ समान) पाइन्छ । यस्ता छन्दहरूको अपभ्रंश तथा हिन्दीकाव्यमा व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता छन्दमा पहिलो र तेस्रो पाउमा १३,१३ मात्रा, दोस्रो र चौथो पाउमा ११,११ मात्रा हुने प्रसङ्गको उल्लेख गरी उदाहरण समेत प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

सरिरभरी कति रोम छन् ?

रोम विषे कति प्वाल ?

प्वाल महौँ कति मूल छन् ?

सुन्न मिलोस् अहवाल ।

- विवाह लिला

विशेषत 'दोहा' प्राचीनतम लोकछन्द मानिन्छ । यो आफ्नै तहको नेपाली जनगलामा भिजेको लोकछन्द हो ।^{५८} 'दोहा' शब्दको स्रोत 'प्राकृतपैङ्गलम्' को टीका अनुसार 'द्विपदा' शब्द बताइएको बुझिन्छ । कतिपय विद्वानहरूले दोहाको स्रोत संस्कृत 'दोधक' 'दिपाथक' र 'दुवहअ' मानेको तथा हिन्दीमा 'दुहा' मानेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै त्यसबाट नै नेपालीमा 'दोहा' भएको मानिएको छ । यो तुक मिलाउन सहज सम्भन्ने, सुबोध र सरल किसिमको लोकलय अन्तर्गत प्रथम कोटीको लोकप्रिय छन्द मानिएको छ ।

'दोहा' जनगलामा भिजेको नेपाली लोकछन्द भएकोले यसमा उपदेश, मङ्गलवाणी नीतिबचन आदिको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा मध्य तथा सुदूरपश्चिमाञ्चल भेगका युवायुवतीले देउडा गीत अन्तर्गत गाउने प्रश्नोत्तरात्मक 'भिहो' मा पनि एक प्रकारको भ्याउरे पाराको दोहा प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै :

प्रश्न : भुट्याको पालङ्गी साग नै भुट्याको सीमी

तीन जना उनन्तीस आँखा अर्थे खोल तिमी ?

^{५७} ऐजन पृ. ६९ ।

^{५८} ऐजन पृ ७१ ।

उत्तर : घनघस्या घनालेक घनघस्या घन
ब्रह्मा-रावणसहितका शुक्राचार्य हुन ।

त्यस्तै पूर्वी क्षेत्रमा विवाहको समयमा गाइने 'दोहा' यसप्रकार छ ।

प्रश्न : कति बाट्यौ दाम्ला नाम्ला, कति बाट्यौ कुचा ?

कति आयौ बुढापाका, कति आयौ फुचा ?

उत्तर : धेरै बाट्यौ नाम्ला दाम्ला, थोरै बाट्यौ कुचा

धेरै ल्यायौ बुढापाका, थोरै ल्यायौ फुचा इत्यादि ।

यस कृतिको द्वितीय परिच्छेदको चौथो शीर्षक अन्तर्गत 'लोकपद्य लोकसंस्कृति' समावेश गरिएको छ । यसमा मुख्य रूपमा लोकपद्य लोक संस्कृतिको विषयमा चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ । लोक-साहित्यको मूल विषय नै सामाजिक संस्कृति भएकाले हाम्रो लोक समाजमा जे जस्ता घटनाहरू घट्दछन्, जे जस्ता सांस्कृतिक कार्यहरू हुन्छन् ती सबैलाई लोकलयमा ढालेर अभिव्यक्त गर्ने काम लोकपद्यले गरेको हुन्छ । त्यसैले लोक पद्य र लोकसंस्कृतिबीच निकट सम्बन्ध रहेको छ ।

वास्तवमा लोकपद्य हाम्रो लोकसमाजको दर्पण हो ।^{८९} लोक जीवनगत आफ्नो वास्तविकताको प्रस्तुति हो । यो न गाउँघरको आँसु र हाँसो मात्र हो न भावुकताको लहडमात्र । यो वस्तुतः खुला लोकचित्र हो । जीवन जगतको यथार्थ अङ्कन हो । त्यसैले यसमा हाम्रो लोकसंस्कृतिको तस्वीर खिचिएको हुन्छ ।

विवाह हाम्रो सामाजिक संस्कार हो, यसमा धेरै किसिमका सामाजिक मूल्य र मान्यताको प्रयोग पाइन्छ, ता पनि पुरानो पद्धति अनुसार केटी केटाको रूप चाहन्छे, उसकी आमा धनी केटो चाहन्छे, केटीको बाबु शिक्षित केटो चाहन्छ, र दाजुभाइ कुलइज्जत र खानदान चाहन्छन् । समाजका अन्य मानिस भोज भतेर र मोजमज्जा चाहन्छन् । यसै प्रसङ्गमा केटी भावुक हुँदै बाबुलाई गुनासो पोख्छे

सतीसालको मुढो, दियालोको मेठो

हे-यौं वा सम्पत्ति हेरेनछौं केटो ।^{९०}

यो लोकपद्य र लोकसंस्कृतिको अनुपम उदाहरण हो । विवाहका प्रसङ्ग हुन् वा लोग्ने स्वास्नीका कुरा सासु बुहारीका कुरा हुन् या देउरानी जेठानीका कुरा चाडपर्वका कुरा हन् या धर्म संस्कृतिका कुरा, इतिहास होस् या हाम्रो सामाजिक प्रचलन यी सबै विषय लोकपद्यमा समावेश भएका छन् । यसको आधारमा पनि हामी सजिलैसँग लोकपद्य र लोक संस्कृति बीचको सम्बन्धको चर्चा गर्न सक्छौं । नेपाली लोक पद्य र सांस्कृतिक सन्दर्भ सोच्दा

^{८९} ऐजन पृ ८१ ।

^{९०} ऐजन पृ ८३ ।

नेपाली भाषा साहित्यको अतीतलाई पनि स्मरण गर्नु आवश्यक हुन्छ । लोकलयको सुरूवात छन्दमा भएको र जातीय छन्दका यी लोकपद्य सगुनदेखि सुभानन्दको कविता सम्म अटूट रूपमा चलेको पाइन्छ भनी सुवेदीले विभिन्न तर्क र प्रमाण पेश गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको द्वितीय परिच्छेद अन्तर्गतको पाँचौं शीर्षकको रूपमा 'लोकपद्यगत मूलभाव लोकचित्र' समावेश गरिएको छ । यसमा मूलतः हाम्रो लोक समाजको वास्तविक चित्र वा गतिविधिहरूको समग्ररूप लोकपद्यमा समेटिएको कुरा उल्लेख छ । प्रकृतिको सुन्दर खानी देश नेपालको लोकचित्र उपमारहित र अलौकिक छ ^{९१}। एकातिर अनुपम सौन्दर्य छ भने अर्कातिर कहालीलाग्दो परिस्थिति पनि हाम्रै नेपाली समाजमा छ । यस्ता विविध घटनाहरूको वास्तविक चित्र भावगत रूपमा लोकपद्यमा समेटिएको पाइन्छ । अतः लोकपद्य हाम्रो नेपाली लोकसमाजको आत्मा र प्रतिविम्ब पनि हो ।

नेपाली लोकजीवन परम्परागत सनातनमा र भाग्यवादप्रति आस्थावान् जातिको रूपमा सुपरिचित देखिन्छ । जसले गर्दा हरेक मानिस विभिन्न दुखद् परिस्थितिलाई लोकपद्यात्मक रूपमा 'पुनसको कमाई, नसीपको लेखा' भनेर चित्त बुझाउँछन् त्यस्तै स्वास्नी मानिसलाई 'छोरीको जन्म, हारेको कर्म' भनेर चित्त बुझाउन लगाइएको छ । यस्ता खालका हरेक लोकपद्यमा नेपाली लोक समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ । लोकचित्रको विषयवस्तु वा सन्दर्भलाई तीनतहमा विवेचना गरिएको छ ।

(क) धार्मिक वा सांस्कृतिक लोकचित्र

(ख) मानसिक लोकचित्र

(ग) व्यावहारिक लोकचित्र

यसमा धार्मिक वा सांस्कृतिक लोकचित्र अन्तर्गत लोक-समाजमा प्रचलित विभिन्न धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षहरूलाई समेट्ने लोकपद्य पर्दछन् त्यस्तै मानसिक लोकचित्र अन्तर्गत मानव मनका विचारहरूका सम्प्रेषण गर्ने खालका लोकपद्य र व्यावहारिक लोकचित्र अन्तर्गत हाम्रो दैनिक जीवनमा भएगरेका घटनाहरूको प्रस्तुति पाइन्छ ।

यस कृतिको द्वितीय परिच्छेदको अन्तिम अथवा छैटौं शीर्षकका रूपमा 'व्यवहारिकतहमा सिलोक हाल्ने चलन' राखिएको छ । नेपाली लोकसमाजका विभिन्न सांस्कृतिक तथा धार्मिक कार्यहरू प्रायः विहा वर्तुन, जात्रापर्व आदि शुभअवसरमा मंगलगान स्वरूप सिलोक हाल्ने प्रचलन रहेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै सुवेदीले प्रारम्भमै एउटा सिलोक प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै :

एक हात फूलपाती दुएहात जोड, सिलोक हाल्ने भए अलि ओड सर

भन्दैनौं केही नि नमान डर, डर्मान्ने भए फर्की जाउ घर ।

'सिलोक' को मूल 'श्लोक' हो र 'श्लोक' संस्कृत शब्द हो ।^{९२} यसले स्तोत्र र स्तुतीकरण अर्थलाई पनि बुझाएको पाइन्छ । अतः 'सिलोक' लय हालेर गाइन सकिने

^{९१} ऐजन पृ ८६ ।

^{९२} ऐजन पृ ९२ ।

शास्त्रीय वा लोकछन्दमा विरचित कलात्मक मीठो रचना हो । विहेवारी, डाँडापाखा, घर गोठ, जात्रा-पर्व आदिमा सिलोक भट्याउने लोकपरम्परा नेपाली समाजमा छ । आजभोलि यस्तो सिलोक हाल्ने प्रचलन विस्तारै हराउँदै लोप नै हुने अवस्थामा पुगेको छ । विशेषगरी सिलोक हाल्ने चलन विवाहमा बढी मात्रामा देखिन्थ्यो । नेपालको सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा पनि विवाहको समयमा महाल, सगुन, फाग आदि फलाकेर वरवधूलाई शुभकामना व्यक्त गरिन्छ । यसरी लोकतात्विक तहमा विवाहलाई हेर्दा सिलोक हाल्नु एकप्रकारको काव्यमय वादविवाद हो भनिएको छ । हरेक क्षेत्रबाट लोप हुँदै गएको सिलोक हाल्ने परम्परा वा संस्कृति आज आएर वैवाहिक कार्यमा समेत प्रयोग हुन सकेको छैन ।

वस्तुतः सिलोक पद्य गेयरचना भएकाले भावनामा बग्दै मानिसहरूले आफ्नो धुन वा लहडमा मुक्तकण्ठले अलापुन स्वभाविककै हो । किन्तु आजको नयाँ सभ्यताले, विदेशी पढाइ, प्रभाव र संस्कार आदिले यसको चलन घट्टै गइरहेकोमा पनि सुवेदीले चिन्ता प्रकट गरेका छन् ।

४.२.३ 'नेपाली लोकपद्य : परिचय - विवेचना'

नेपाली लोकपद्य : परिचय - विवेचना नामक कृतिको तृतीय परिच्छेद (लोकपद्य र लोकजीवन) को पहिलो शीर्षकको रूपमा 'लोककलाकार तहमा लोककवि' रहेको छ । यसमा स्वर्गीय गीतकार म.वि.वि.शाह बाट रचिएको कवितांशको माध्यमबाट विषयको उठान गरिएको छ । "कवि कविताको होइन, कविता कविको हृदयको पातलो छायाँमात्र हो, त्यो स्मृतिको । यो कवि उद्गार हो । त्यस्तै कवि माधव घिमिरेको भनाइ पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । "कविता आफ्नो शब्द, छन्द, विषय र उद्देश्यबाट प्रकट हुन्छ" यसरी हेर्दा कविता शिष्ट साहित्यको तहमा उत्कृष्ट रचना मानिएको छ भने लोककविता लोकले सहजरूपमा गाएको आफ्नो भाव वा कथनी हो । जसमा निश्छल उद्गार र हार्दिक उच्छ्वासहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । कवि र कलाकार दुवै प्रकृतिका वरद सन्तान हुन् , कलाकार कलासाधक हुन् र 'कला' काम गर्ने सीप वा कौशल हो भन्दै सुवेदीले कलालाई व्यवहारोपयोगी र सौन्दर्यानुभूतिका आधारमा दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् ।

उपयोगी कला व्यवसायमूलक कला हो, सीप हो, यसमा खासगरी कर्मी, कुमाले, जुलाहा, सुनार आदिका सीपहरू समावेश गर्न सकिन्छ भने 'ललित' कलाको अर्थ मनपर्दो प्यारो वा सुन्दर हो अतः स्थूल अर्थमा यो सहज रूपको सीप हो र आत्मिक सन्तुष्टि दिने आनन्दप्राप्तिको साधन हो । यो वास्तु, मूर्ति, चित्र, संगीत र काव्यकलाको भेदले सामान्यतया पाँच प्रकारमा विभक्त छ । लोकप्रसिद्ध कलाकारको सहजप्राप्त भावुक रचनारूप शिपशक्ति विशेष नै कवित्व प्रतिभा हो । यसप्रकार विविध काव्यस्रोत प्रष्ट पाउँदा कवि राजशेखर प्रतिभाशाली व्युत्पत्तिमान् व्यक्ति नै कवि कहलाउँछ भन्दछन् । यसप्रकार कलाकारमा देखा पर्ने कविप्रतिभा अनौठो खूबी र विशिष्ट सामर्थ्य भएकाले लोकरचना कवित्वहेतु बुझिन्छ । नेपाली गाउँघर, पाखा-पखेरा, लोकजीवनमा ग्रामीण लोककण्ठद्वारा उद्गारित यस्ता लोक पद्य असङ्ख्य छन् । जस्तै :-

मायाको छोरा त साइनाको भाइ
 म दिन्छु हुक्का त तँ देन गाई,
 हुक्का र चिलीम सुमेरू लिम्ला
 पाँचोटी गाईमा त पुवाँली दिम्ला । इत्यादि ।

जति हेरे पनि नअघाइने, पटकै पिच्छे नयाँ नयाँ र नौलो नै लाग्ने विषयवस्तु वा कुरा नै वास्तवमा 'राम्रो भन्नु' हो । यस्तै राम्रो र रमाइलो रचनाको सृष्टि गर्न सक्नु नै सफल कविको विशेषता हो । लोक कविताको क्षेत्र व्यापक छ र विस्तृत पनि छ । यस अन्तर्गत गीत, गाथा, चुङ्किला, लोकनाट्य आदि समेत पर्दछन् । लोककविले आफ्ना आत्मको मर्म सहज ढंगले रचनामा भर्छन् । यसरी लोकजीवन -लोक व्यवहार आदि अध्ययन गर्दा स्पष्ट हुन्छ । लोककवि भावनका कवि हुन् र लोककण्ठका कलाकार पनि हुन् । यसप्रकार लोककविको क्षेत्र लोक र व्याप्तिको आधार जनहृदय भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । लोककवि लोकजीवनका सहज कवि भएकाले यिनको भावना स्तर र तहलाई स्वभावतः लौकिक प्रकृतिले नै आत्मसात गरिरहेकी हुन्छन् भनी भनिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको तृतीय परिच्छेदको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'पद्य लोकपद्य र लोकगीत' रहेको छ । यसमा पद्यलाई सामान्य अर्थमा छन्दोमय रचना र यौगिक अर्थमा गण र मात्रायुक्त लयालु रचना मानिएको छ । 'पद्य' साहित्य क्षेत्रको उर्वर विधा हो । कविता लोक वा शिष्ट कुनै पनि कवि तरङ्ग वा अन्तः प्रेरणाको स्वभाविक उद्गार पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । 'जुन प्रसङ्ग आइपर्थे, त्यसैबेला अन्तरात्मको प्रेरणाले लेखिहाल्छ' । यसै प्रसङ्गको यथार्थता यहाँ लोकपद्य र लोककविको क्षेत्रमा स्पष्ट झल्किएको पाइन्छ । वास्तवमा 'पद्य' पदसंयोजन हो, यस्ता पद्यहरू लयालु र रमाइला हुन्छन्, शास्त्र वा लोकलयलाई आत्मसात् गर्दै मुक्त रूपले उद्गारित बन्दछन् । जे होस, पद्य स्वयं पृथकतामा रहेको यथार्थ रचना हो, जो उदाहरणीय रूपमा यसप्रकार देखापर्छ :

पण्डितजी किन यो बजार विचमा के काम् नभै अड्नु भो ?
 पुस्तक बिसर्नु भो कि भागवतको, या दाम् कही खस्न गो ?

यस्ता प्रश्न सुनेर क्यै रिसगरी भन्नुभयो - 'हे हराम्,
 रे रे मूर्ख न वेत्सि कारणमिदं भयाल्यां परीपश्यताम्' इत्यादि

-मोतीराम

यसरी यसबाट स्पष्ट हुन्छ, लोकपद्य लौकिक परिवेश, जीवनगत सामाजिक घटना र मौलिक यथार्थता समेटी बोलीचालीको कथ्यभाषा मार्फत् सहजरूपमा उद्गारित मीठो अभिव्यक्ति हो । लिखित नभई मौखिक गेय रचना हो । 'पद्य' सुपठित स्रष्टाका सिर्जन हुन् । यथासंभव सुगठित र परिष्कृत रचना सीप हुन् । यिनमा मर्यादित बन्दै लौकिक यथार्थताको, समाजगत विषमता र विकृतिको, अनि आफ्ना भावना र सन्देशको सावधानी साथ प्रस्तुति हुन्छ । लोकपद्यमा चाहिँ सामाजिकतहको यथार्थ अभिव्यक्तिलाई सरल र सहज ढङ्गले गेयरूप दिइन्छ ।

लोक पद्य र लोकगीत दुवै मानवमनका सहज उद्गार हुन् , शाश्वत तत्व हुन् । जीवनमा यिनको प्रारम्भ र यात्रा निरन्तर छ, चिरन्तन छ । कवि र गीतकार दुवै रचनाकार हुन्, लोककवि हुन् लोक पद्य र लोकगीत दुवै लोककविता हुन् । लोक कविहरू आफ्ना भावनालाई मलजल हाल्दै लहराउँछन् भने गीतकार आफ्ना भावनाको तीव्रतम क्षणमा लय छाड्दै गीत अलाप्तछन् । यसरी अध्ययन गर्दा रचनाकारको क्षेत्र अनन्त लाग्छ र लोककवि लोकको अर्न्ततहमा पुग्नु आवश्यक संभिन्छ । अर्कोतिर कविता, गीत संगीत नजिक नजिकका विषय हुन् “कविता” मनीषीको मानसिक उद्गार हो - पुस्तकभित्रको रचना हो ।

कविता र गीतमा भएको भिन्नताको वस्तुतथ्यलाई औल्याउँदै कवि माधव घिमिरेले लेखेका छन् : कविता जति थोरै वा जति धेरै लेखे पनि हुन्छ तर गीतको एक सीमा हुन्छ । कवितामा केही कठिन शब्द पन पर्न सक्छ तर गीतमा सरल शब्द आवश्यक हुन्छ । कवि सगरमाथामा सोभै उडेर पुग्ने यात्री हो भने गीतकार त्यस चुलीमा घुमीघुमी उडिरहने पन्छी हो । कवितामा दूरान्वय भएपनि हुन्छ, प्रारम्भकै पङ्क्तिमा भाव नखुलेर विस्तारै खुल्दै गएपनि हुन्छ । गीतमा भने एकचरण सिङ्गो सग्लो भएर आउनु पर्छ र प्रारम्भकै पङ्क्तिमा जो भन्नुपर्ने हो त्यो भनिसक्नुपर्छ । यसरी विभिन्न विचार प्रसङ्ग र तर्कहरूको आधारमा सुवेदीले ‘पद्य लोकपद्य र लोकगीत’ को परिचय र विश्लेषण गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको तृतीय परिच्छेदको अन्तिम तथा तेस्रो शीर्षकको रूपमा **‘सिलोक - कविता -लोककविता’** रहेको छ । यसमा सर्वप्रथम सिलोकको परिचय दिँदै - लयहालेर भन्न सकिने गेयात्मक पद्यरचनालाई नै सिलोक मानिएको छ । ‘श्लोक’ को तत्त्व शब्द ‘सिलोक’ हो र यो गेयरूपका लयालु पद्यबद्धरचना हो । पहिले-पहिले विवाह आदिमा सादा वा अन्ताक्षरीरूपले सिलोक हाल्ने चलन थियो, भन्दै यसलाई ‘कविता’ को पर्यायको रूपमा समेत मानिएको छ । कवि सौन्दर्यशिल्पी, भावनानुकूल शब्द जोड्ने सिपालु कालीगढ र कलाकार पनि हो । कविका लागि भावना र शब्दको कुनै अभाव छैन । उसले नपुग्ने र नदेख्ने कुनै ठाउँ नै छैन । त्यसैले भनिएको पनि छ - ‘जहाँ पुग्दैन रवि, त्यहाँ पुग्दछ कवि’ यसको अर्को संकेत कवि स्रष्टा र द्रष्टा दुवै हो भन्ने प्रसङ्गमा कवि घिमिरेका विचारलाई अगाडि सारिएको छ - कवि आँखाले हेर्दा हेर्दै आँखाभन्दा परको चेतना र मनले पनि हेर्छ, ऊ विषयलाई हेर्दा हेर्दै त्यसको सौन्दर्यलाई पनि हेर्छ । यसरी छोटो र सरल शब्दमा कविको लय र कलापूर्ण रचना कविता हो ।^{९३}

यसैगरी लोकको कविता नै लोककविता भएको तथ्य समेत सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन् । लोक कवितामा लोकतत्व समावेश भएको हुन्छ । जस अन्तर्गत लोक यथार्थता, लोक निकटता वा मौलिकता र सहजग्राह्यगुण समावेश हुन्छ । लोककवितालाई अर्को अर्थमा लाकेपद्यको पर्याय पनि मानिन्छ । घनश्याम नेपालज्यूको शब्दमा भन्नपर्दा - लोकद्वारा सिर्जिएर लोकमै बाँचेको तथा लिपिका चौकोसभित्र बाँधिएर स्थैर्य प्राप्त गर्नुको साथै लोकवाणीमा जीवित रहेर गतिशील वा चलायमान रहने काव्यरूप नै लोककाव्य वा लोक

^{९३} ऐजन पृ.१४० ।

कविता हो भनेर भनिएको छ ।उनका विचारमा लोककविता भित्र दुई किसिमका कविता पर्दछन् । ती हुन् :- बालकविता र लोकगीत । यसैगरी छन्दका दृष्टिले पनि शास्त्रीयछन्द र लोकछन्द गरी कविताका दुई रूप छन् । लोक-पद्य वा लोककविताका मुख्य आधारहरू निम्नानुसार प्रस्तुत छ :-

- कथ्य भाषा र शैली
- लोककण्ठ परम्परा आधारित
- सरलता र सहजता
- लोकछन्द (गेयता)
- सामाजिक यथार्थता र हृदयस्पर्शिता आदि ।

यस प्रसङ्गमा लोक साहित्यकार हंसपुरे सुवेदीले विभिन्न किसिमका धार्मिक, सांस्कृतिक, पौराणिक, ऐतिहासिक र आधुनिक विचार र तर्कहरू प्रस्तुत गर्दै परिचय र विवेचना गरेका छन् । लोक कण्ठमा चलेको गेयात्मक रचनाहरू गाउँमा व्यापक छन् ता पनि पहिलेको तुलनामा अहिले यसको त्यति प्रयोग र प्रचलन छैन ।

‘कवित्’ पनि लोककविता वा पद्यरचनाको एउटा प्रकार हो ।^{९४}यो कविका भावनाको अभिव्यक्ति विशेष हो । बुझी नबुझीकन नेपाली लोकसमाजद्वारा प्रयोग भएको लोकछन्द ‘कवित्’ को चलन प्रारम्भ देखिकै हो । आफ्ना मानसिक भावनालाई गेयरूप दिँदै ‘कवित्’ लोक छन्दमा मिलाएर गाउने भावुक कलाकारलाई लोकले ‘कविते’ संज्ञा दिएको छ । नेपाली काव्ययात्रा अन्तर्गत सुवानन्ददासको ‘पृथ्वीनारायण’ कवित् लोकछन्दमा रचना भएको संकेत ईश्वर बरालको बुझिन्छ ।

चौडडिका साँध लागी, हेतुडाको जगात पाई,

डिल्लीको मोहर ल्याई, नगर पाटन मिचिकन, राजाइ चलाख है इत्यादि ।

- सुवानन्ददास ।

सिलोक काव्यविधाको सर्वाधिक लोकप्रिय विषय हो । यसलाई नेपाली लोकगला अन्तर्गत आफ्नो धुन र लहडले स्वतन्त्र साथ सिलोक भन्ने र विहे, पर्व, जात्रा आदिमा सिलोक हाल्ने चलन धेरै पुरानो हो । यसरी हाम्रो लोक-सिलोक र संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा सिलोक अपठित कवि हृदयका जनसाधारण मार्फत आपसेआप शास्त्रीय छन्दको आधारमा अनुभूत तत्समछन्द र लोकछन्दमा कथिएका पद्य रचना हुन् । यस्ता किसिमका रचना हाम्रै लोक समाजका लोककविहरूले गाउँदै आएका र आजको परिस्थितिमा यस्ता पुराना लोक साहित्यिक सन्दर्भ हराउँदै गएका तर्फ समेत सुवेदीले सचेत गराएका छन् ।

४.२.४ लोकपद्यगत सांस्कृतिक चित्र

‘नेपाली लोकपद्य परिचय- विवेचना’ नामक कृतिको चतुर्थपरिच्छेद लोकपद्यगत सांस्कृतिक चित्र को पहिलो शीर्षकको रूपमा

‘मान्छे : मान्छेका लोककविता’ प्रस्तुत गर्दै भरतराज मन्थलीयाको ‘मान्छे हुने लक्षण’ कविताका अंश अगाडि सारिएको छ ।

^{९४} ऐजन पृ.१५० ।

मान्छे जस्तो छ त्यस्तै :-

मान्छे बन्न उठेर हुन्न तलका मान्छे नकुल्चीकन,

मान्छे हुन्न मनुष्यका रगतमा राप्नै नपल्कीकन,

मान्छेलाई रजाइँ गर्न नसके मान्छे कहाँ हुन्छ र !

मान्छेको छ यही कुरो हृदयमा, बोलोस् न जे सुन्दर।^{९५}

यसरी मानिसमा रहेको स्वार्थपरायणता र व्यक्तिवादी मान्छेको लक्षण कविद्वारा ज्यादै कलात्मक ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ । मानिस विवेक प्राप्त सामाजिक प्राणी हो । उसमा असल र खराब दुवै गुण छन् । यदि विवेकको प्रयोग गरी सत् मार्गमा लागेका खण्डमा मानिस सच्चा मानव बन्न सक्तछ अन्यथा स्वार्थको दलदलमा फसी उसको अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ । तसर्थ सच्चा मानव भएर देश र समाजको भलाइका लागि बाँच्नु नै जीवन प्राप्तिको महत्ता हो भनिएको छ ।

वास्तवमा मान्छे के हो ? भन्ने प्रश्न ज्यादै जटिल छ र यसका धेरै उत्तरहरू पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । हाम्रो लोक समाजमा भिन्न-भिन्न सोचविचार भएका मानिस रहेका छन् । त्यसैले मानिस यही नै हो भन्न सकिने अवस्था छैन । बरू मानिस कस्तो छ ? भन्दा जसको बारेमा सोधिन्छ ऊ यस्तो छ भन्न सकिन्छ । यसप्रकार गहिरिएर अध्ययन गर्दा मानिसलाई विचित्रको प्राणीको उपमा दिन सकिन्छ । मानिस सचेत सामाजिक प्राणी भएतापनि मानिसभित्र धेरै वैगुनहरू रहेका छन् भन्दै कुनै सज्जनबाट 'मान्छे' शीर्षकमा व्यक्त गद्यात्मक सूक्ति अगाडि प्रस्तुत छ -

आश्रम दियो - टाउकोमा टेक्छ

उपदेश दियो - मुन्टो बटाछ

आदर गयो - चाकडी सम्भन्छ

उपकार गयो - वास्ता गर्दैन

विश्वास गयो - धोका दिन्छ

क्षमा गयो - काँतर सम्भन्छ

प्रेम गयो - आघात गर्छ

दुःखको समय मा- सुख खोज्छ

सल्लाह दियो - अपमान ठान्छ^{९६}

त्यसैले मानिसको स्वभावको आधारमा बूढापकाहरूले भन्ने पनि गरेका छन् -
'वैगुनीलाई गुनले मार्नु' इत्यादि ।

यसै शीर्षकको 'मान्छे चरित्र र कर्म' उपशीर्षकमा मानिसको चरित्र र कर्मको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । हाम्रो नेपाली लोक समाजमा फरक-फरक विचार, स्वभाव र

^{९५} ऐजन पृ.१५६

^{९६} ऐजन पृ.१५८ ।

प्रवृत्तिका मानिस रहेका छन् । तिनीहरूको चरित्र पनि समान किसिमको छैन । कसैले असल काम गरेका छन् भने कसैले खराब काम गरेका छन् । यहाँ महान् दानी र त्यागी मानिस पनि छन् भने अपराधी मानोवृत्तिका मानिस पनि छन् । नेपाली लोकसमाजले सत्चरित्रवान मानिस भन्दा दुष्चरित्रवान् मानिसहरूको कारणले सामजमा धेरै किसिमका बाधा व्यवधान र अप्ठ्यारो परिस्थितिहरू सिर्जना गर्ने गरेको ठहर गरेको छ । जसको कारण लोककविता मार्फत् विभिन्न गद्यात्मक वा पद्यात्मक रूपमा पनि उनीहरूको चरित्रगतदोष र कर्मदोषलाई आधार बनाएर व्यङ्ग्य विनोद प्रस्तुत गरिएको कुरा सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् ।

यसमा मान्छेका लोककविता भन्नाले जुन व्यक्ति वा मानिसको आचरण, व्यवहार र चरित्रको व्याख्या गरियो त्यही मानिस भन्ने बुझिन्छ । यसरी हाम्रो नेपाली लोकसमाजले विभिन्न लोकपद्य मार्फत् समाजका ठूला-ठालु, जान्ने-गुन्ने, साधु-सन्त, चोर-फटाह आदिका व्यक्तित्वका आधारमा कविता रच्ने गरेको र त्यस्ता खालका रमाइला पद्यात्मक कवितालाई नै मान्छेका कविता भनिएको कुरा स्पष्ट पारिएको छ । हाम्रा लोककविहरू सामाजिक जीवनका हाँसो-आँसु, सांस्कृतिक वस्तु तथ्य हाम्रो परम्परा र लोकसंस्कार आदिका विषयमा मार्मिक उद्गार प्रस्तुत गर्दछन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा नेपालको सांस्कृतिक क्रान्तिको रूपमा रहेको हलोकान्तिको प्रसङ्ग कोट्याउँदै कुनै व्यक्ति वा मान्छेको विषयमा लेखिएको कवितांश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ

रामप्रसाद कविराज भनेर पहिले ठुलै गनेका थिए ।

तिन्ले ता नीचकर्म पो गरिकनै हलो समाइ दिए ।^{९७}

यसरी माथिको कवितांशमा लोककविले निडरसाथ कुनै ब्राम्हण कुलमा जन्मिएका रामप्रसाद भन्ने व्यक्तिले पहिला कविराजको उपाधीले सम्मान प्राप्त गरेको तर पछि हलो जोत्ने जस्तो नीच कर्म गरेपछि उनको इज्यत र मानप्रतिष्ठा समेत गुम्न पुगेको कुरा ज्यादै कलात्मक लोककविताको उदाहरणका रूपमा मान्छेका कविता अन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको चौथो परिच्छेदको दोस्रो शीर्षक अन्तर्गत 'लोकपद्य परिवेशमा गाउँघर' रहेको छ । यसमा मुख्य रूपमा लोकसमाज र गाउँघरमा प्रचलित लोकपद्यको विषयमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । लोकपद्य अनुवाद र अनुसरण परम्परामा समेत अगाडि बढेको देखिन्छ । यसरी प्राचीन कालदेखि नै हाम्रो लोकसमाजले कलात्मक जनबोलीका रूपमा प्रस्तुत गर्दै आएका लोकपद्य रचना गर्ने लोककविहरूको क्षमता पनि यहाँ प्रशंसा योग्य मानिएको छ । उनीहरूले लोकसमाज र गाउँघरको यथार्थतालाई चित्रण गर्दै आफ्ना कवितामा त्यहाँको सजीव चित्र उतारेका छन् । लोक कविताको क्षेत्र ज्यादै व्यापक हुन्छ, त्यस अन्तर्गत गाउँघर प्रसङ्गमा विशेषतः पहाड, गाउँघर, त्यहाँको प्रकृति, हावापानी र माटो, मान्छे र तिनको स्वभाव, गुणवैगुन, रहन-सहन आदि कुराहरू चित्रित भएको पाइन्छ ।

^{९७} ऐजन पृ.१६८ ।

यस प्रसङ्गमा विशेषगरी गण्डकी अञ्चल अन्तर्गतका कास्की लमजुङ्ग, तनहुँ आदि जिल्लाका निश्चित भेक, गाउँ र ठाउँहरूको लोकलयात्मक अभिव्यक्तिको प्रसङ्ग र परम्पराको उल्लेख सुवेदीले गरेका छन् । उनले आफूले प्राप्त गरेका ज्ञान र अनुभवका आधारमा विभिन्न सन्दर्भ स्रोतहरूको उल्लेख गरी कवि मुकुन्दशरणले पोखराको महिमाबारे लेखेको लोककविता यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ -

यसै नेपाल आमाको मुटुजस्तो छ पोखरा

उसैमा पनि नक्सामा माभ्रमा पर्छ यो धरा ^{९८}

- प्राकृत पोखरा (२०२१)

पोखरा प्रकृतिको सुन्दर नगरी हो, यहाँका प्राकृतिक स्थलहरूले जो कोहीको पनि मन लोभ्याउँछ । यसरी विभिन्न स्थान र गाउँघरको यथार्थ चित्रण लोकपद्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न उदाहरणको समेत प्रसङ्ग उल्लेख गरी सुवेदीले स्पष्ट शैलीमा लोकपद्य परिवेशमा गाउँघरको महत्व देखाएका छन् । यसमा उनले विभिन्न गाउँघरमा प्रचलित लोकपद्यका सामान्य परिचय र विश्लेषण समेत गरेका छन् । यसै क्रममा लमजुङ्ग जिल्लाको पश्चिमी भेकमा पर्ने ईशानेश्वर (गा.वि.स.) को 'कर्पुटार' भन्ने ठाउँको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यो एउटा उर्वर फाँट हो जसले त्यहाँका स्थानीय किसानहरूलाई गास-वास निमित्त सम्पन्न गराएको छ । यसै 'कर्पुटार' फाँटको मध्यविन्दुमा ईशानेश्वर महादेवको सुविख्यात ऐतिहासिक मन्दिर छ । जहाँ वशिष्ठगोत्री सोती ब्राम्हणद्वारा नित्य पूजाआजा चलिरहेछ । यिनलाई त्यहाँको लोकजीवनले सन्तानेश्वर महादेवको रूपमा पनि विश्वास गरेको छ र तदनुसार भक्तिभाव र आराधना समेत गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि निसन्तान दम्पतिले सन्तानको कामना गरी शिवरात्रीको रातभर जाग्राम रही बत्तीबाल्दै आएको पाइन्छ र तयसबाट सन्तान समेत प्राप्त भएका प्रशस्त उदाहरण समेत भेट्टाउन सकिन्छ । यस्तो महिमा र महत्त्वलाई त्यस भेकका लोककवि यसरी व्यक्त गर्दछन् -

औतारै शिवको छ कर्पुटारमा श्रीपार्वती छन् सती

गणेश् छन् बलवान, बैरिहरूको दूरै गराने मति,

पूजापाठ शिवको हुने हरबखत् अशुद्ध कर्मै गरे

गुठ् खाने जतिसोतीका घरमहाँ लाटा हुनेछन् भरे । ^{९९}

यसरी विभिन्न गाउँ ठाउँका व्याख्या र वर्णन गरिएका लोकपद्यहरू प्रशस्त मात्रामा प्राप्त गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत शीर्षक अन्तर्गत सुवेदीले आफूले प्राप्त गरेका सन्दर्भहरूको यथासम्भव समावेश गरेका छन् वास्तवमा यी लोकपद्य लोककविको भावनागत क्षणिक आवेगमा तत्काल कथिएका र तात्कालिक सानो घटनावलीलाई लिइएका साधारण अभिव्यक्ति हुन् । यिनको आवश्यकता र महत्व खास गौरव पूर्ण देखापर्दैन ता पनि

^{९८} ऐजन पृ.१७२ ।

^{९९} ऐजन पृ.१७७ ।

संरक्षणको अभावमा यिनको अस्तित्व विस्तारै हराउँदै जाने कुरा यथार्थ छ । वास्तवमा लोकसाहित्य प्रेमीहरूका लागि यस यथार्थलाई व्यापक बनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

यस कृतिको चौथो परिच्छेद अन्तर्गत तेस्रो शीर्षको रूपमा 'धूमपान नेपाली लोकपद्यको सेरोफेरोमा' रहेको छ । यसमा मुख्य गरी नेपाली लोकसमाजमा धूमपानले पारेको प्रभाव र असर तथा उक्त विषयमा विभिन्न लोककविहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका लोकपद्यात्मक अभिव्यक्तिहरू समावेश गरिएको पाइन्छ । धूमपानको सामान्य अर्थ धुवाँ पिउनु हो तर आधुनिक परिभाषामा गाँजा एवम् सूतिजन्य यावत् वस्तुहरू धूमसहित वा रहित जे सुकै होउन् तिनलाई धूमपान अन्तर्गत लिन सकिन्छ । धूमपानकार्य मानिसको निम्ति सर्वथा हानिकारक छ । यसले विशेषतः फोक्सो र मुटुमा ठूलो असर पार्छ । यसबाहेक दम, अनिद्रा, खोकी आदिजस्ता हानिकारक रोग बढाउँछ । ता पनि समाजमा यसको प्रयोग व्यापक रहेको पाइन्छ, जसले गर्दा यसबारे प्रशस्त चर्चा सुनिन्छ । आजभन्दा चार-पाँच दशक अगिको हाम्रो समाजमा धूमपानको सोख के गाम के सहर जतासुकै व्यस्त थियो र पाहुना-पाछालाई स्वागत सत्कार गर्दा समेत धूमपानको प्रयोग हुने गर्दथ्यो । वास्तवमा धूमपान अम्मल हो, नशा हो र एक प्रकारको लागु पदार्थ हो । यसले एक प्रकारले मगजलाई भ्रम लठ्याउँछ र रमाइलो अनुभूति दिन्छ, भन्दै महाकवि देवकोटाले धूमपानको नशा र कविको नशालाई समान रूपमा हेरेको तर्फ प्रस्तुत छ -

“कविता एक किसिमको मात वा पागलपनको पैदावरी हो,^{१००}जसले मादक पदार्थसँग सूक्ष्म सम्बन्ध जरुर राख्दो होला । मैले धेरै किसिमको मादक पदार्थको कुरा सुनेको छु - कोही रक्सी पिउँछन् कोही गाँजा । कमसेकम अम्मल सम्म नखाई असल कविता निस्कँदा होइनन । म ती साधुलाई सम्भन्छु - जो चिलिम तानेर परमानन्दलयमा विलीन हुन्छन् । यी बराबर मनोहार उद्गार गर्छन् । जेसुकै भएपनि नाता भएकै बुझिन्छ । अरू ठाउँ किन जाउँ हाम्रा कवि सम्राट श्री लेखनाथ पौड्यालजीको महर्षिमुहारको प्रधान चिन्ह दाहीमा प्राधन्यले रंगिएको तत्त्व त विचार गर्नुहोस् । यो के तमाखु नानीसँगको दीर्घकालीन परिचयको भित्रीभेदलाई प्रकृतिले स्पष्ट गरेको होइन ?

यसरी लोककविताहरूले नेपाली समाजगत लोकजीवनचित्रण र अम्मलको यथार्थता दर्शाएका छन् । धूमपान विषयमा सूक्ष्मता साथ राम्रो चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । धूमपानको चलन नेपाली जीवनपद्धति र सामाजिक परिपाटी, लोकसंस्कृति र मानव स्वभाव आदिलाई समेत कवितामा दर्शाइएको पाइन्छ । अन्त्यमा सुवेदी धूमपान विषय टुङ्ग्याउने क्रममा नेपाली भाषाशास्त्री स्व.महानन्द सापकोटाको सदुपयोग मूलक कवितांश प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै :-

द्रव्यले खरिदि रोग नलेऊ

यो नखाउः अनि खान नदेऊ

^{१००} ऐजन पृ.१८५ ।

खुस् यथार्थ दुइका बदलामा
रोग दुःख किन भिर्नु गलामा ।

प्रस्तुत कृतिको चतुर्थ परिच्छेद अन्तर्गतको चौथो शीर्षकमा रूपा जीवन : राजको सिन्दुर कि भैंसीगोठ ? रहेको छ । यसमा पाँच-सात दशक अगिको नेपाली लोकसमाजको यथार्थ जीवनको चित्रण गरिएको छ । त्यस समयमा प्रचलित हाम्रो लोकसमाजका लोककविहरूद्वारा रचिएका रमाइला र उपदेश मुलक लोक पद्यात्मक अभिव्यक्तिहरू समेत प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :-

एक मन चित्त लगाई चाकरि गय्याँ खूसी भयाछन् हरि ।
मान्माथी पनि भुक्तामान् थपिदिया कैल्यै नखोस्न्या गरी ॥

- (भानुभक्त)

यो छोरो बढला कमाइ गरला दूध-भात खान देला ।
खाटैमा बसेर तमाखु खाउँला भन्या इरादा मेरा ॥^{१०१}

- (लोकपद्य)

यसरी दुईचार अक्षर पढेका टाठा-बाठा र ठूलाठालुको जीवन 'राजाको सिन्दुर कि भैंसीगोठ' यसैमा केन्द्रित भएका बुझिन्यो । त्यसैले तत्कालीन समाजले 'कि बस्नु छोराले राजाको दरवार, कि बस्नु भैंसीगोठै' भन्ने लोकोक्ति वा लोकउद्गार अभिव्यक्त गर्ने गरेका तथ्य यस सन्दर्भमा सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसबेला राजाको जागिर खाएर सफलरूपमा भुक्तान गर्ने काम त्यति सजिलो थिएन । हाम्रै आदिकवि भानुभक्तको पनि जागिर खाएर आम्दानी खर्चको विवरण पेश गर्दा केही रकम बाँकी लागेर पाँच महिना सम्म कुमारीचोकमा थुनिएको कुरा ज्यादै घतलाग्दो छ । यस्ता विभिन्न प्रकारका घटनाले गर्दा तत्कालीन गाउँघर राजाको सिन्दुरप्रति त्यति आकर्षित नभएको बुझिन्छ । किनभने राणाशासनमा हेरक विधि व्यवहारमा शासन नै थियो ।

स्वतन्त्र जीवन उपयोग गर्न रुचाउने गाउँघरका मानिसहरू जागिरप्रति अहिलेका जस्तो हिरिक्क थिएनन् । उनीहरू चाकरीलाई 'निघृणी' सम्झन्थे अनि अहिलेको जस्तो द्रव्यपिसाचका भावमा पनि उनीहरू थिएनन् । उनीहरूको एउटै मात्र सोच थियो 'सत्यका धन, धर्मको पूत' त्यसैले उनीहरू अन्न उब्जाउने : गाईवस्तु पाल्ने र दूध भात खाएर स्वतन्त्र जीवनयापन गर्न रुचाउँथे । छोरो बढेर कमाइगर्ने भनेको कृषि र घर व्यवहार सूचारू गर्नु हुने र स्वतन्त्र व्यवस्थित तथा सन्तोषपूर्ण जीवन नै त्यतिबेलाको आदर्श परिवार हुने गर्दथ्यो । यहाँ 'राजाको दरवार' शब्द राजको सिन्दुर वा सरकारी खान्कीबान्कीसँग सम्बन्धित बुझिन्छ र 'भैंसीगोठ' चाहिँ स्वतन्त्र आदर्श जीवनप्रति लक्षित छ भनेर सुवेदीले प्रस्तुत शीर्षक अन्तर्गत परिचय विश्लेषण गरेका छन् । यसैगरी प्रस्तुत शीर्षककै पहिलो उपशीर्षको रूपमा 'राजदरवार र भैंसीगोठ' रहेको छ । राजको सिन्दुर 'राजदरवार' हो ^{१०२} र

^{१०१} ऐजन पृ.१९५ ।

^{१०२} ऐजन पृ.१९९ ।

जसले राजको सिन्दुर लगायो वा राजदरवारमा जागिर खायो उसको ज्यादै धाक र रवाफ समेत बढेको पाइन्थ्यो । किनकि त्यतिबेला नेपाल भनेर काठमाडौँलाई मात्र भन्दथे र राजाको गाउँमा बस्ने मानिस पक्कै पनि पढालेखा, जान्नेसुन्ने हुन्छ भन्ने सोच थियो । उपत्यकाको गौरव र महत्व बढाउन विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक प्राकृतिक एवं ऐतिहासिक सम्पदाहरूले समेत गुन लगाएका थिए । ता पनि तत्कालीन नेपाली लोकसमाजले राजदरवारको विकल्पको रूपमा 'भैंसीगोठ' नै रोजेको थियो । नेपाल कृषिप्रधान देश भएकोले पनि कृषिकर्म गरी गाईवस्तु पाल्नु नेपालीहरूको बाध्यता नै थियो । यसैप्रसङ्गमा कुनै महिला किसान कालीलोकमा गएर गाईवस्तुको रेखदेख र घाँसपातको बन्दोबसतमा लागेको बेला उनको गलाबाट प्रस्फुटन भएका लोकपद्यात्मक उद्गार यस्तो रहेको छ ।

त्यो काली लोकमा म एकलै, वनमा कराँछ धर्ती चरा ।

यिनै हुन् खेताला, यिनै हुन् गोठाला, यिनै हुन् साथी मेरा ॥

यसरी पाँच-सात दशक अगाडिको हाम्रो नेपाली समाजमा दुईवटा काम मुख्य मानिन्थे कि सरकारी जागिर 'राजदरवार' र कि 'भैंसीगोठ' कृषि तथा पशुपालन भनेर सुवेदीले उलेख गरेका छन् ।

यसै प्रसङ्गमा 'गोठदेवता' को पनि सानो चर्चा गरिएको छ । हाम्रो लोकसमाजले मुख्यरूपमा मान्दै आएको कृषिकर्म र पशुपालन व्यवसाय अथवा 'भैंसीगोठ' प्रथालाई संरक्षण दिन रखवार प्रदान गर्नका लागि कुनै किसिमको अपशकुन र विध्नवाधा देखा नपरोस् भन्नका लागि गोठदेवताका पूजा गर्ने प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ । यो प्रचलन अद्यापि नेपाली समाजका कतिपय गाउँघरमा देख्न सकिन्छ । यहाँ विशेषगरी गोठको रखवारी र पशुधनको सुरक्षा निम्ति विश्वास गरिएका गैडेदेवतालाई नै गोठदेवता भनी मानिएको पाइन्छ । त्यसैगरी पशुहरूको पनि दशौँ दिन सम्म सुत्केरो बार्ने र त्यसपछि मात्र गोठपूजा गरी चोख्याउने चलन पनि छ । त्यस्तै गोठमा कुनै विध्नवाधा देखानपरोस् र पशुधन पनि स्वस्थ रहून भन्ने अभिप्रायले पहिलो दिनको दूधको विघौती सातपोका बाधेर गोठदेवतालाई चढाउने प्रचलन समेत अद्यापि रहेको पाइन्छ । दोस्रो उपशीर्षकको रूपमा 'भैंसीपालन र गोरसपात' रहेको छ । यसै सन्दर्भमा सुवेदीले विभिन्न शास्त्रीय प्रमाण र धार्मिक नियमहरूको उल्लेख गरी यसको संक्षिप्त चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । हाम्रो आर्य संस्कृतिले गाईलाई लक्ष्मीमाताको रूपमा मानेको छ र यदि साइतमा गाईको दर्शन मिलेमा शुभदायी फल मिल्ने विश्वास पनि छ । हाम्रो लोकसमाजमा विभिन्न गुन बैगुन, लच्छिन-कुलच्छिन, असल-खराब आदिको आधारमा पशुधनको व्याख्या विश्लेषण गरी लोक पद्यात्मक अभिव्यक्ति समेत प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत छ असल भैंसीबारे हाम्रो समाजमा प्रचलित लोकपद्य -

पैला भैंसी निरोगी जिउ खदमी असल आँग-सँगै मिलेको,

क्वैले थुन् पातला हुन्-सिंग धुमि कलसे, भारि थैले कचंडो,

दुई थुन्को तीन माना दूध-घिउसंगको, बेत दुइ-काख पाडी
बैगनु-खुन क्यै नभाको, दहननि सजिलो भैसिकिन्नु नछाडी ।

यसरी पशुधनका विभिन्न फाइदा-बेफाइदा, गुन-वैगुन आदिको प्रस्तुत प्रसङ्गमा ज्यादै रोचक ढङ्गले व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । ती सबै सन्दर्भहरूको चर्चा परिचर्चा नेपाली लोक समाजले आफ्नो अनभुवको आधारमा गरेको कुरा थाहा हुन आउँछ । त्यसैले नेपाली समाजमा एउटा लोकोक्ति चलेको पाइन्छ - 'कि पढेकाले जान्दछ, कि परेकाले जान्दछ' ।

तेस्रो उपशीर्षकको रूपमा 'शिक्षा परम्परा' रहेको छ । प्राचीन लोक समाजमा मानिसहरू दुर्गाकवच, चण्डी, रूद्री खारी भानुभक्तको रामायण, महाभारत घोकी सिलोक मुखग्र गर्नु, जात्रापर्व र विहा आदिमा सिलोक हाल्नु र सवाल-जवाफ गर्न सक्नु ज्यादै महत्वपूर्ण मानिन्थ्यो । यसरी गाउँघरमा साक्षर बनेका एकाध जिज्ञासु केटाहरू कोही नेपाल त कोही उच्च शिक्षाका लागि 'काशी' जाने गर्दथे भनी लोकपद्यले यसरी प्रस्ट्याउँछ ।

पढन जान्छु आमा अब काशी, खर्च दिनोस् आमा बाल-मासी ।

ढोग दिन्छु आमा शिर राखी, आंशिक पाउ आमा मन राखी ॥^{१०३}

यसरी आमाबाबुको आशिर्वाद र खर्च-पर्चको जोहो समेत गरी जिज्ञासु केटाहरू काशी जाने प्रचलन आजभोलि छैन । ता पनि हिजोको हाम्रो नेपाली लोकसमाजको शिक्षा परम्परा आजको भन्दा ज्यादै महत्वपूर्ण र व्यवहारिक मानिएको थियो । प्रस्तुत कृतिको चतुर्थ परिच्छेद अन्तर्गत पाँचौं शीर्षकको रूपमा 'लोकपद्य-हास-परिहास र सम्वाद' रहेको छ । हास-परिहास संस्कृत शब्द हुन् । यसको तात्पर्य यहाँ नेपाली लोकपद्यहरूमा पाइने हास्य-व्यङ्ग्य दुवै अर्थलाई एकअर्कासँग सम्बद्ध रूपमा लिई चर्चा गर्नु हो । सामान्यतः 'हास' हास्यरसको स्थायिभाव हो र 'परिहास' ख्यालठट्टा हो । यसरी हास-परिहास शब्द व्यापक तात्पर्यबोधक अनुभव हुन्छन् । जसबाट हासी-मजाक गर्नु, मनोविनोद लिनु, खिल्ली उडाउनु, व्यङ्ग्य गर्नु आदि कुरा बुझ्न सकिन्छ । महाकवि देवकोटाले पनि "हास्यरस त्यहाँ निकलन्छ, जहाँ स्वाभाविक तथा आदती रूप-रंगढंगका अभावले हाम्रो चैतन्यलाई कुत्कुत्याउँछ" भनेका छन् । यहाँ हाँसोलाई तीनतह र ६ प्रकारमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ जुन यस प्रकार छ -

१. स्मित = मन्द-मन्द मधुर मुस्कान भएको हाँसो,
२. अवहसित = सानो मुस्कनयुक्त खिसिक्क हाँसो,
३. विहसित = अर्कालाई उडाउनेखालको सूक्ष्म हाँसो
४. अवहसित = सूक्ष्म व्यङ्ग्यसहितको उल्लास हाँसो
५. अपहसित = उच्चतालको सिल्ली वा गिल्लाको हाँसो
६. अतिहसित = अट्टहास युक्त जोडदार चर्को हाँसो ^{१०४}

^{१०३} ऐजन पृ. २१० ।

^{१०४} ऐजन पृ. २१५ ।

यसैगरी यसको उपशीर्षको रूपमा 'लोकपद्यगत हास्य-व्यङ्ग्य' को समेत संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । नेपाली लोकसमाजमा प्रचलित विभिन्न चाडपर्व, मेला-उत्सव वा विहावर्तुन जेसुकै होस् अथवा कर्म गर्दाको थकाइ मटेनको लागि समेत लोकपद्यात्मक रूपमा हास्यव्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्ने परम्परा चलिआएको पाइन्छ । यदि कसैले आफ्नो जातीय वा पुख्र्यौली पेशा गर्न नजानेमा पनि यसको प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ ।

यस कृतिको चतुर्थ परिच्छेदको पाँचौं शीर्षकको दोस्रो उपशीर्षकको रूपमा 'हास-परिहास भ-भल्कोमा सम्वाद' रहेको छ । यसमा हाम्रो लोकसमाजमा प्रचलित विभिन्न खाले सम्वादलाई पद्यात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरिएको र लोकजीवनमा त्यसको ज्यादै महत्व रहेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । नेपाली समाजमा उहिले बालविवाह, असमान विवाह आदि प्रशस्त हुने गर्दथ्यो । यसमध्ये पनि गाउँघरका जिमुवाल, मुखिया र ठूलो-ठालु वा धनी छ भने बुढो नै किन नहोस् उसले चाहेमा कलिली किशोरीलाई हात लाउन सक्थ्यो यस्तै अमिल्दो विवाहको सन्ताप अनुभव गरेकी किशोरीको जीवन यथार्थ ग्राम्य भाषामा भावमूलक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दछन् लोककवि :- कुनै रतिरागवोधहीन सुकुमारी कन्या प्रौढपतिको रतिक्रीडाप्रति असमर्थ छिन् र आफ्नो मर्म आमासँग व्यक्त गर्छिन् । आमा पनि सांसारिक रीति चलाउन पर्ने भएकाले आत्तिन नहुने भनेर सम्झाउँदै आफ्नो जीवनको उदाहरण समेत दिन पुग्छन् । हेरौ यस्तै भावको सम्वादात्मक पद्य

हे आमा म त जान्न पापी घरमा, के हुन्छ बाबै तँलाई ?

चोली खोलिदिने, तनै अठ्याइदिने निन्द्रामा व्युभाइ दिनी

यस्तै हो सहनु, कतै नकहनु, संसार चलांने रिति

तेरा वा असिवर्षका भएपनि यस्तै छ उन्कोथिति

नेपाली लोकपद्य परम्पराको छिहिलिदो रचना हो । यसमा विविध हास-परिहास भ-भल्को र सम्वाद रहेको पाइन्छ । यस्तै अर्को प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख गरिएको छ कुनै बैसालु नारी आफ्नो देवर-जेठाजु सीप र रसका भरसिला छन् र मर्द पनि छन् तर आफ्नो दुलाहा चाहिँ केही नजान्ने नामर्द भएकोमा उनलाई पर्नुपीर परिरहेछ । यसरी दुलाहाले गर्नुपर्ने खासकामबाट समेत आफू वञ्चित हुनुपरेकोमा अरूले प्रश्न गर्दा समेत उनी आफ्नो उत्तरमा यसरी चिन्ता प्रकट गर्दछिन् । हेरौ यो संम्वाद

ए नानी, तिमिता पहेंलि पातली देख्लामा राम्री अति,

कस्ता छन् तिमरा देवर-जेठाजु कस्ता छन् तिम्रा पति ?

जेठाजु रूपका देवर सिपका केही नजान्ने पति

जुन् काम् हो पतिको सो काम नहुँदा दिग्दार मान्छु अति १०५

(घ) निष्कर्ष

यसप्रकार निष्कपट ग्रामीण नरनारीहरू आफ्ना तत्कालीन मनोव्यथालाई सम्वादात्मक शैलीमा लोकपद्य मार्फत प्रस्तुत गरिरहेका छन् भनी सुवेदीले यस प्रसङ्गमा परिचय र विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत कृति खासगरी लोकपद्य अनि लोकछन्दबारे भएको सानो दिग्दर्शन वा विवेचन भएको कुरा सुवेदी स्वयंले स्पष्ट पारेका छन् । नेपाली गाउँघरमा पाइने लोककवि कविता वा पद्य गीत आदि बारेका कतिपय उद्गारहरू पनि प्रस्तुत सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसक्रममा नेपाली लोकजीवनका अतिप्रिय विषय लोकपद्य (कविता) लोकगीत आदिका विषयमा समेत सामान्य चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । लोकगीत भनेको लोकको गायन हो, गाथा हो र यथार्थ प्रस्तुति हो । यसमा मनका एकभाव छिटो छरितो ढङ्गले व्यक्त गरिएको हुन्छ । यी स्वयंमा पूर्ण र सिङ्गो प्रस्तुतिमा सफल पनि देखा पर्दछन् । कविता (पद्य) को अवस्था लोकगीतको अपेक्षा केही फरक देखा परेको पाइन्छ ।

समयको गतिमा आज लोकपद्य खिँड्दै गइरहेको अवस्था छ, किनभने अहिले लोकपद्य विर्सिँदै विरानिँदै र उपेक्षित बन्दै गइरहेछन् भनेर सुवेदीले त्यसप्रति सचेत रहन आग्रह गर्दै गम्भीर चासो र चिन्ता समेत प्रकट गरेका छन् । यसले नेपाली लोक समाजमा परम्परा देखि प्रचलनमा रहेका विभिन्न किसिमका पद्यात्मक अभिव्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने काममा ज्यादै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

४.३ सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति

प्रस्तुत 'सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति' नामक कृति लोक साहित्यिक अध्येता हंसपुरे सुवेदीद्वारा सम्बन्धित व्यक्ति तथा जानकार व्यक्तिहरूको सहयोगमा तयार पारिएको कृति हो । यस कृतिलाई लेखक स्वयंले वि.सं. २०५९ सालमा प्रकाशनमा ल्याएका हुन् । यस कृतिमा साना ठूला गरी ६ वटा शीर्षक र त्यस अन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरू समेत समावेश छन् साथै उपसंहार सन्दर्भग्रन्थ र परिशिष्ट भाग गरी जम्मा १६३ पेजमा संरचित रहेको छ । जसलाई संक्षिप्त रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

यस कृतिको पहिलो शीर्षको रूपमा 'लोकधर्म र हलाकर्षण' रहेको छ । यसमा मुख्य रूपमा सुवेदीले हाम्रो लोकसमाजले ब्राम्हणलाई हलो जोत्न निषेध गरेको प्रसङ्ग कोट्याउँदै 'लोकधर्मलाई छोडेर साँचो धर्म पछ्याऊ' भन्ने किसिमको अभिव्यक्ति समेत शास्त्रीय प्रमाणका आधारमा प्रस्तुत गरेका छन् । साथै लोक धर्म भनेको के हो ब्राम्हणले हलो जोत्न हुन्छ कि हुँदैन ? भन्ने जस्ता मार्मिक प्रश्नहरू समेत समाजको अगाडि सारिएको छ । वि.सं. २००६ सालको हलोकान्ति पश्चात् नेपाली समाजमा ब्राम्हणले हलो जोत्न हुने र नहुने विषयका पक्ष विपक्षमा धेरै किसिमका विचारहरू देखा परे र समाज नै दुई खण्डमा विभक्त भयो भन्ने कुरा पनि यस शीर्षक अन्तर्गत समेटिएको छ साथै 'पढ्नु गुन्नु कौनै काम् - हलो जोती खायो माम्' भन्ने जस्ता लोकोक्ति समेत प्रस्तुत गरिएको छ । १०६

यसैगरी हले कोदाले र सुकुम्बासी सम्बन्धी विचार विमर्श, 'उत्तम खेती, मध्यम व्यापार, निर्धृणी चाकरी' भन्ने जस्तो मार्मिक, लोकोक्ति समेत प्रस्तुत छ । तत्कालीन लोक समाजले धेरै पढेर राजाको सिन्दुर पहिरी सान देखाउनुमा नै आफ्नो इज्जत सम्भन्थ्यो भन्दै सान्दर्भिक लोकोक्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

डिलसित पढ नानी कूलको नाम थामी
नगर अलसि बानी वेदविधा नजानी
यदि सकल पढौला राजाले मानियौला
नतर त भइँसीका गोठले पालियौला ।

यसरी कृषिकर्मको महत्त्वपूर्ण पाटोको रूपमा हलोकान्तिले त्यस बेलाको समाजमा ठूलो हलचल मच्चाएको पाइन्छ । जससँग सम्बन्धित केही उखानहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :-

- हलो काटी मुंग्रो - ठूलो विगारी सानो बनाउने ।
- हलो अड्काने गोरू पड्काने - ज्यू ज्यानलाई सास्ती दिने ।
- हलछाडी कोदालो कोदालो - ठूलो व्यवसाय छोडी सानोतिर ।
- छाडी हल, खान लाग्यो राज्यै चिलौनेका फल - मान इज्जत गुम्नु ।
- हलो न कोदाली, दुई हातले उचाली - फोस्रो आडम्बर देखाउनु ।
- हलो न गोरू दाँतले कोरू - अव्यावहारिक व्यवहार दर्साउनु ।
- हलो जोतैया मुजुरा ठोकैया - आफ्नो तह वा स्तर याद नगर्नु ।^{१०७}

यसरी प्रस्तुत शीर्षक अन्तर्गत सुवेदीले हाम्रो सामाजिक प्रचलन, सांस्कृतिक विश्वास, धार्मिक आधार र प्रमाण तथा लोकधर्म र हलाकर्षण विषयका विभिन्न लोकोक्ति र उखान टुक्काहरू समेत प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिको दोस्रो शीर्षकको रूपमा 'हलाकर्षण कार्य र ब्राम्हणवर्ग' रहेको छ । यस शीर्षक अन्तर्गत पहिलो उपशीर्षकको रूपमा हलाकर्षण- कार्य र कांग्रेस रहेको छ । तत्कालीन समयमा नेपालमा राणाहरू विरुद्ध नेपाली कांग्रेसले सशक्त आन्दोलनको घोषणा समेत गरेको हुनाले उक्त हलाकर्षण कार्यमा सहभागी हलोकान्तिका अगुवाहरूलाई समेत कांग्रेस सँग जोडेर हेरिएको पाइन्छ । साथै दोस्रो उपशीर्षकको रूपमा 'जात-भात' समावेश गरिएको छ । यसमा हलो जोत्नेहरूको जात जाने र उनीहरूको भात समेत नचल्ने विषयको चर्चा परिचर्चा गरिएको छ र यसमा हाम्रो शास्त्रले पनि मानिसको कर्मका आधारमा तथा आचारविचार एवं विधि व्यवहारको आधारमा विभिन्न वर्ग र जातिमा विभाजन गरिएको र ब्राम्हणवर्गलाई समाजको उच्च तहमा राखिएको तथा उनीहरूको शास्त्रको ज्ञान प्राप्त गरेको हुनुपर्ने उल्लेख छ ।

यस कृतिको तेस्रो शीर्षकको रूपमा 'हलाकर्षण कार्यको पृष्ठभूमि' रहेको छ । यसमा हलाकर्षण कसरी सुरू भयो ? यसको के कस्तो पृष्ठभूमि रहेको छ ? भन्ने विषयमा विभिन्न

^{१०७} ऐजन पृ. ६ ।

प्रमाण र आधारहरू प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस समयमा देशको समसामायिक राजनीतिका बारेमा कथावाचनको क्रममा समेत व्याख्यान गरिने कामले समस्त क्षेत्रमा राजनीतिक विचारको प्रचार प्रसार व्यापकरूपमा भयो । उनीहरूले सोचे भन्दा पनि बढी उक्त पुराणबाट कोष खडा भयो जसले गर्दा हलाकर्षण कार्य र क्रान्तिलाई थप सहयोग र हौसला प्रदान गर्‍यो । यस्तो अनैतिक कर्म गरको भनी केही लोककविहरूले त्यसको विरोध यसरी गरेका छन्

छाडा विचार, अनि नास्तिकता प्रचारी

बस्छन् ती चैनपटामा कलिकाभिलाषी^{१०८}

यसरी हलाकर्षण अभियानको पृष्ठभूमि बनेको र त्यसको विरोध समेत भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । हलाकर्षण अभियानका प्रमुख व्यक्ति हरिदासज्यूको २००५ फागुनमा स्वर्ग भएपछि केही समय उक्त कार्य रोकियो । यस क्रममा हस्ताक्षर अभियान समेत सञ्चालन हुँदै थियो । हलो अभियानको नशा लागेका विभिन्न व्यक्तिहरू मध्ये लमजुङ्ग दूराडाँडाका ले शेषकान्तज्यूले घर नजिकै गाउँको रुम्टो खेतमा हली सँगै मिसिएर अनौ समाएका थिए । यो नै हलोजोत अभियानको चरम उत्कर्ष काल थियो । त्यसपछि समाजमा ठूलो हलचल मचियो र हलोजोत अभियानका ५०/६० जना जतिको सहभागीतामा साउन ११ गते २००६ सालमा हलोजोत्ने काम सम्पन्न भयो । यसको तय पहिला नै भएको थियो । वास्तवमा त्यहा हलोजोत्ने बाहुन पाटीको नाइकेमा मुख्य गरी तीनजना व्यक्तिहरू थिए भन्ने कुरा तत्कालीन लोककविले आफ्नो कवितामा यसरी आक्रोस पोखेका छन् -

शेषकान्त लप्टन , हरिभक्त तिघ्रे

तोयानाथ पण्डित - हलोजोती विघ्रे

हलो जोत्ने मुखे यिनी तीन जना हुन् ।

अबदेखि खालान् पाथिभात बाहुन् इति ।^{१०९}

यसरी सुरूमा लमजुङ्ग दूराडाँडामा भएको हलोजोत कार्य ग्रामीण समस्या समाधान निमित्त अपनाइएको व्यवहारिक नयाँ कार्यक्रम थियो । यस बाहेक यहाँ भएको हलोजोत कार्यको पृष्ठभूमि पुराणवाचन, प्रवचन र चेतनाविकास कार्यक्रमले समेत निर्माण गरेको थियो भन्ने सुवेदीको स्पष्ट अभिव्यक्ति रहेको छ ।

यस कृतिको चौथो शीर्षकका रूपमा 'हलोअभियानका क्रममा लमजुङ्ग दूराडाँडाका केही व्यक्तित्व' रहेको छ । यसको पहिलो उपशीर्षकका रूपमा 'ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा लमजुङ्ग' छ । नेपालको सांस्कृतिक परिवेशमा हलोकान्तिको अभियान सञ्चालन गर्ने क्रान्तिकारी स्थल लमजुङ्ग एउटा ऐतिहासिक रूपमा पनि परिचित छ र यसको महत्व र गौरव पनि ज्यादै महत्वपूर्ण मानिन्छ । नेपालको इतिहास पल्टाएर हेर्दा शाहवंशको उत्थान

^{१०८} ऐजन पृ. २० ।

^{१०९} ऐजन पृ. २३ ।

पनि लमजुडवाटै भएको र विभिन्न वीर सपूतहरू तथा इमान्दार व्यक्तिहरू जन्माउन पनि लमजुड जिल्ला सफल मानिन्छ । यसको साथै पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण कालको शक्तिशाली राज्यको रूपमा समेत यसको छुट्टै इतिहास छ । अब यहाँ हलोजोत अभियानका केही ऐतिहासिक तथा क्रान्तिकारी व्यक्तित्वहरूका नाम लिनु आवश्यक देखिन्छ । जसले समाजमा परिवर्तन ल्याउन ज्यादै महत्वपूर्ण कार्य गरे । त्यस्ता व्यक्तिहरूमध्येका केही महत्त्वपूर्ण नामहरू यस प्रकार छन् ।

१. ले शेषकान्त अधिकारी (१९५२-२०५२)
२. पं तोयनाथ अधिकारी (१९६५-२०५२)
३. मु हरिभक्त पौडेल (१९६०-२०४६)
४. श्रीकान्त अधिकारी (१९८४)

प्रस्तुत सन्दर्भमा सबै मानिसलाई एक न एक दिन यो संसार छोडेर जानुपर्ने भएकाले ज्ञान र धर्मको आर्जन गरी नीच कर्मको त्याग गर्न र उत्तम विचार सोचन तथा सत्कर्म गर्न आग्रह गर्दै भनिएको छ ।

*को बस्ला पछि धेरकाल तक यो संसारमा आखिर
लीला पूर्ण समाप्त हुन्छ - जब ता जानूछ अर्केतिर,
कोही छैन अजम्बरी - भनि बुझी आर्जन गरौ धर्मको
प्याकी नीच विचार उत्तम कुरा सोचौन सत्कर्मको ।*

यसैगरी यस कृतिको पाँचौ शीर्षकका रूपमा 'हलोजोत-अभियान' रहेको छ । यसमा खासगरी लमजुड चिसङ्कु कास्की पोखारा धादिङ केवलपुर, गोरखा काफल डाँडा र अर्घाखाँची पोखराथोक सम्म फैलिएको र यसले व्यापकता पाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । जस अन्तर्गत चिसङ्कुमा डि-श्रीप्रसाद घिमिरेले, पोखरामा मुक्तिनाथ शर्मा तिमसिनाले, धादिङमा देवीप्रसाद पौडेल (केवलपुरे किसान) ले खोरखामा पूर्णप्रसाद ब्राह्मणले र अर्घाखाँचीमा काशीनाथ गौतमले हलोजोत अभियानको नेतृत्व गरेका थिए । यसै शीर्षक अन्तर्गत रहेर 'हलोजोतको विरोध र समर्थन' उपशीर्षकमा हलोजोत कार्य सम्पन्न भएर त्यसको प्रसार हुँदै गएको अवस्थामा कतिले यसको विरोध गरे भने कतिले समर्थन पनि गरे भनेर 'तनहुँ चुदीको टुहुरे पसल' भन्ने शीर्षक राखेर एउटा महत्वपूर्ण प्रसङ्गको समेत उल्लेख गरिएको छ । जस अनुसार हलोजोत अभियानको क्रममा तनहुँ जिल्लाको चुँदी भन्ने ठाउँको टुहुरे पसलमा ब्राम्हणहरूको भेला भयो र कविराज रामप्रसाद खनाल ज्यूको नेतृत्वमा २००६ साल पुस ६ गते हलाकर्षण कार्य सम्पन्न भयो । यस कार्यमा सक्रिय सहयोग गर्ने अर्का व्यक्ति हुन् उमाभद्र खनाल । यसरी हलोजोत अभियानले विस्तारै - विस्तारै पाइला चाल्दै आजको सहज अवस्था सिर्जना गर्न सफल भयो । आज आएर कतिपय ठाउँमा महिलाले हलोजोतको कार्य समेत प्रचलनमा आएको छ । यो सबै परिवर्तन आउनमा माथि नामोल्लेखित तथा अन्य यसकार्यका सहयोगीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । जसको कारण यो सांस्कृतिक क्रान्ति सफल भएको मानिन्छ ।

यस कृतिको अर्को अन्तिम शीर्षकको रूपमा 'हलोकान्ति' केही घतिला-घटनाहरू' रहेको छ र यस अन्तर्गत पनि विभिन्न पाँच फरक-फरक उपशीर्षकहरू समावेश गरिएका छन् । यसमा विशेषगरी हलोजोत अभियान अगाडि बढ्दै गर्दा देखा परेका विभिन्न समस्या बाधा अड्चन र विरोधका प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । जुन उपशीर्षकहरू यस प्रकार रहेका छन् । -

१. हलोजोता सम्मिलित शुभविवाह
२. तालुकी-तैनाथी र हलोजोतबापतको पक्राउ-आदेश
३. दुराडाँडाको हलाकर्षण कार्य र भवदत्त
४. धादिङ : हलोपर्व र भातभान्साको - भगडा
५. काफल डाँडा हलोपर्व र जन्तेबाखो

(ड) निष्कर्ष

यसरी विभिन्न उपशीर्षकहरूले हलोकान्ति अभियानका विरुद्ध भए गरेका अष्टयारा घटनाहरूका सङ्केत गरेका छन् । हलोकान्तिका विरोधीहरूले हलोजोताहरूलाई तल्लो दर्जाको व्यवहार गर्ने उनीहरूका भातभान्सा नचलाउने विहेवारी आदि कर्म नगर्ने जन्ती भएर जाँदा समेत हलीलाई गर्ने जस्तो व्यवहार गर्ने हलो जोते वापत सामाजिक क्रान्ति र धर्म संस्कृति विरुद्ध लागेको भनी विना पूर्जा पक्राउ गरी थुनामा राख्न लगाउने, हलोजोतेकै कारण घरबाट समेत तिरस्कृत भएपछि आफ्नो गाउँघर तथा परिवारको माया मारेर अन्यत्र जानु पर्ने बाध्यता, भान्छा चलाउने नचलाउने विषयमा भै-भगडा, हलोजोताहरूले जन्ते बाखो खान पकाइएको भोजमा छोएपछि चलेको हो-हल्ला आदि जस्ता रोचक प्रसङ्गहरू समेत यसमा समेटिएको छ ।

अध्याय पाँच

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान

५.१ नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान

कुनै पनि कुराको खोजी गर्नु जो कोहीको लागि त्यति सरल विषय होइन । त्यसमाथि पनि हाम्रो नेपाली समाजबाट विस्तारै लोप हुँदै जान लागेको लोकसाहित्यको खोजी गर्नु आफैमा महत्त्वपूर्ण कार्य पनि हो । प्राचीनकाल देखि (अभिलेखकाल भन्दा पहिला) नै लोकबोलीका रूपमा अथवा लोकको साभ्ना अभिव्यक्तिको रूपमा लोकसाहित्य मौखिक परम्परामा एक मुख बाट अर्को मुख र एकपुस्ताबाट अर्को पुस्ता हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको छ । यसक्रममा कतिपय लोकसाहित्यिक विषयवस्तुहरू हराएका छन् भने कतिपय परिवर्तित रूपमा समेत देखा परेका छन् । लोकसाहित्यले हाम्रो सभ्यता संस्कृति र इतिहासको परिचय दिन्छ । आधुनिक लिखित साहित्यको भन्दा लोकसाहित्यको भण्डार ज्यादै व्यापक र समृद्ध रहेको पाइन्छ । लोक साहित्य अन्तर्गत सामान्यतः लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाट्य, गाउँखानेकथा, उखान-टुक्का आदि पर्दछन् । त्यसैले लोकसाहित्यलाई हाम्रो लोकसमाजमा बहने हिमनदीको संज्ञा दिन सकिन्छ, जो निरन्तर बगिरहन्छ । हाल नेपाली लोकसाहित्यलाई लिखित रूप प्रदान गरेर यसको संरक्षण र सम्बर्द्धन अभियानमा विभिन्न विद्वानहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू, अध्येताहरू र विज्ञहरू आफ्नो क्षेत्रबाट कम्मर कसेर लागिपरेको पाइन्छ, त्यस्ता खोजकर्ताहरूको लामो सूची तयार पार्दा अग्र पङ्क्तिमा देखा पर्ने व्यक्ति हुन् नेपाली लोक साहित्यका अध्येता हंसपुरे सुवेदी ।

बाल्यकालदेखि नै साहित्यमा रूचि राख्ने सुवेदी विशेष गरी आफूलाई लोक साहित्यकार भन्न रूचाउँछन् । प्रारम्भमा लोक साहित्यप्रति त्यति धेरै ज्ञान नभएता पनि आफूलाई लोकसाहित्य प्रति भने रूचि रहेको कुरा स्वयं सुवेदीका लोक साहित्यिक अभिव्यक्तिले स्पष्ट पार्दछन् । गाउँघरमा विवाह गरिदा गाइने सिलोक होस् वा कूटपद्य अथवा विभिन्न व्रत र पूजा आदिमा गाइने भजन होस् वा रोइला सबै उनी ध्यानपूर्वक सुन्थे । पछि जब उनले आफ्नो अध्ययन पूरा गरी जागिरको सिलसिलामा विभिन्न जिल्लामा पुग्ने अवसर प्राप्त गरे, त्यसपछि मात्र उनमा लोकसाहित्यप्रतिको लगाव बढ्न थाल्यो । यसरी विभिन्न स्थानका भिन्न भिन्न संस्कृति, भिन्न भिन्न लोक परम्परा र लोकसाहित्यिक अभिव्यक्तिहरू प्रत्यक्ष अवलोकन गरी बुझ्ने मौका प्राप्त गरेपछि भने लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका त्यस्ता लोकसाहित्यिक विचारहरूको खोजी संकलन गर्ने कार्यमा जुटे । यसै क्रममा वि.सं. २०३१ सालतिर उनको भेट जनकविकेशरी धर्मराज थापा सँग भयो र त्यो भेटले उनलाई लोकसाहित्यतर्फ लाग्न अभ् बढी हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्‍यो । त्यसपछि भने सुवेदी लोक साहित्यको खोज संकलन र अध्ययन अनुसन्धानमा कम्मर कसेर लागेको पाइन्छ ।

मानव सभ्यता जतिकै पुरानो लोकसाहित्यिक परम्परा आज पनि हाम्रो नेपाली समाजमा उस्तै र ताजा रूपमा देखा परेको छ । हाम्रो समाजमा भूत-प्रेत, डाइनी-बोक्सी, धामी-भाँकी शकुन-अपशकुन, लागो-भागो, जोखना, टुना-मुना, जादु-मन्त्र मसान-मुर्कट्टा, इन्द्रजाल आदि प्रतिको विश्वास धेरथोर रूपमा सम्पूर्ण नेपाली लोकसमाजमा अवशेषको रूपमा रहेको तथ्य सुवेदीले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले नेपाली लोकसमाजको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा विभिन्न स्थानहरूमा त्यहाँका जानकार व्यक्ति र सम्बन्धित पक्ष सँगको राय लिएर त्यसलाई स्पष्ट ढङ्गले सम्पूर्ण जनमानसमा पुऱ्याउने र लोपोन्मुख हाम्रो मौलिक संस्कृतिको संरक्षण गर्ने कार्यमा उनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । मानिसहरू एक्काइसौं शताब्दी र विज्ञानको युगमा प्रवेश गरेता पनि परम्परादेखि हाम्रो लोक समाजमा जरा गाडेर बसेका त्यस्ता खालका पुराना जनविश्वास आज पनि हाम्रो लोकसमाजबाट पूर्णतः हटेर जान सकेको छैन । यस्ता किसिमका लोकविश्वास युक्त कुराहरूमा के कति सत्यता र यथार्थमा छ त्यो अनुसन्धानको विषय रहेको तर्फ सङ्केत गर्दै उक्त विश्वासलाई निराधार मान्न समेत नसकिने तर्क सुवेदीको रहेको छ । यस क्रममा उनले नेपाल अधिराज्यका विभिन्न जिल्ला, गाउँ र वस्तीहरूमा पुगेर त्यहाँको लोकप्रचलन सामाजिक संस्कार विधि व्यवहार तथा उनीहरूले मान्दै र प्रयोग गर्दै आएका विभिन्न घटनाहरूको प्रसङ्ग समेत यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट सम्पूर्ण जनमानस र अभि लोक साहित्यको अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूको लागि थप हौसला मिलेको छ । यसबाहेक हाम्रो लोकगीतको प्रचलन यसको प्रारम्भ हाम्रा नेपाली लोककथा, लोकगाथा, लोकनाट्य लगायत नेपाली लोक साहित्यका सम्पूर्ण विधाहरूका बारेमा गहन अध्ययन र अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य जानकारी प्रकासमा ल्याउने कार्यमा हंसपुरे सुवेदीले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । उनले नेपाली लोकसाहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदानलाई निम्नानुसार विभिन्न शीर्षकहरूका आधारमा संक्षिप्त चर्चा गर्न सकिन्छ ।

५.१.१ पाठ्यक्रम निर्माणमा योगदान

लोकसाहित्य हाँसो र आँसुको उद्वेग हो । यो हाम्रो लोकजीवनको सम्पत्ति हो अतः यसको संरक्षण गर्नु हामी सबैको परम कर्तव्य पनि हो । यसको परम्परा ज्यादै व्यापक, विशाल र गतिशील छ । यसमा अनगिन्ती पत्रै-पत्रहरू व्याप्त छन् । हाम्रो लोकसमाजको अन्तर मर्म लोकसाहित्यमा समावेश छ ता पनि आजको परिस्थितिमा हिजोको हाम्रो लोकसाहित्यिक इतिहास विस्तारै हराउँदै जान लागेको अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा लोकसाहित्यप्रति रूचि भएका जो कोही व्यक्ति पनि लोक साहित्यको संरक्षण सम्बर्द्धन र खोज अनुसन्धानमा जुट्नु आवश्यक छ । यही आवश्यकतालाई महसुस गरेर त्रिभुवन विश्वविद्यालयले स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषय अध्ययन गर्नेहरूको लागि केही पाठ्यभार लोकसाहित्यबाट समेत राखेको छ ।

यसरी पाठ्यभार निर्धारण गरेर पठन-पाठन प्रारम्भ गरिएता पनि लोकसाहित्यको वास्तविक आधारग्रन्थ भने थिएन । अन्योलको भरमा पढ्नु पर्ने अवस्था थियो । हुनत लोक साहित्यकार र लोकसाहित्य सम्बन्धी पुस्तकहरू नभएका होइनन् ता पनि सम्पूर्ण क्षेत्रलाई

समेटेर अथवा अध्ययन अनुसन्धान गरेर लेखिएका पुस्तक प्रकाशन हुन नसक्दा अध्ययन कर्ता एवं अध्यापन कर्ता दुवैलाई असजिलो भएको थियो । त्यसैले यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण पक्षलाई समेटेर पुस्तक तयार पार्न सक्नु त्रि.वि. पाठ्यक्रम विभागको लागि पनि चुनौतिको विषय थियो । यसैक्रममा त्रि.वि. पाठ्यक्रम विभागले लोकसाहित्यका दुई महान् हस्ती जनकवि केशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको काँधमा उक्त जिम्मेवारी सुम्पेको थियो र आफूले पाएको जिम्मेवारीलाई ज्यादै कुशलतापूर्वक सम्पन्न गरेर वि.सं. २०४१ सालमा 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' नामक कृति त्रि.वि. पाठ्यक्रम विभागको सहयोगमा प्रकाशन भयो । उक्त कृति हाल सम्मकै नेपाली लोकसाहित्यको उत्कृष्ट कृति मानिन्छ र यसले नेपाली लोकसाहित्यको पाठ्यक्रमको अभावलाई समेत पुरा गरेको छ । 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' नामक कृति जनगलाबाट ओकलिएको लोकजीवनको सत्य र ताजा अभिव्यक्ति कागजमा टिपी जस्ताको तस्तै सारिएका फूलथुङ्गाहरूो सुन्दर माला हो । नेपाली लोकसाहित्यमा धेरै प्रकारका कृतिहरू देखापरेता पनि यत्तिको व्यापक र गहन रूपमा लोकसाहित्यका विधाहरूलाई समेटेको अन्य कृति हालसम्म देखा परेको छैन । त्यसैले यो कृति नै लोकसाहित्यरूपि सामुन्द्रिक ग्रन्थ हो भन्दा फरक नपर्ला । यसलाई अर्को अर्थमा यसरी पनि भन्न सकिन्छ जसरी बाइसी चौविसी रूपमा छरिएर रहेका विभिन्न राज्यहरूलाई मिलाएर श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले सिङ्गो, स्वतन्त्र र स्वाधीन राष्ट्रको निर्माण गरे त्यसरी नै लेखक द्वयले पनि छरिएर रहेका सम्पूर्ण लोकसाहित्यका सामग्रीहरू सङ्कलन गरेर एउटा सिङ्गो सबल र उपयोगी कृतिको रचना गरे ।

नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा रहेको पाठ्यक्रमको अभावलाई पुरा गर्नको लागि त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको सहयोगमा "नेपाली लोक साहित्यको विवेचना" नामक कृति तयार पारिएको र उक्त पुस्तकाकार ग्रन्थ निर्माणमा हंसपुरे सुवेदीको अथक परिश्रम समावेश भएको हुँदा लोक साहित्यको पाठ्यक्रम निर्माणमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदान छ भन्न सकिन्छ ।

५.१.२ विधागत वर्गीकरणमा योगदान

नेपाली लोकसाहित्य क्षेत्र गहन र व्यापक छ । यसलाई एउटा विशाल समुन्द्र सँग तुलना गरेर हेर्न सकिन्छ । जहाँ हजारौं हिमनदीहरू भेट हुन्छन् । त्यसैले यस्तो विपुल महासागरमा पौडेर पार गर्न सक्नु जो कोहीको लागि सम्भव छैन । त्यसैले 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' नामक कृतिमा लेखकद्वयले हाम्रो वास्तविक धरातल र यथार्थ प्रस्तुत गर्दै " हाम्रो लोकजीवनका विभिन्न स्थिति र मानसिक अवस्थालाई सहजसँग लोक समक्ष वाणीको रूपमा अभिव्यक्त गर्ने जे जति माध्यमहरू छन् ती नै लोकसाहित्यका प्रकार हुन्" भनेका छन् । यसरी लोक साहित्यका विषयमा भिन्न भिन्न खाले विचार र दृष्टिकोणहरू देखा परेको सन्दर्भमा पाठकवर्गहरू ज्यादै अन्योलमा परेको यथार्थलाई मध्यनजर गरेर विभिन्न व्यक्तिहरूका भिन्न भिन्न विचार र दृष्टिकोणहरूलाई समेत समेटेर लोक साहित्यको स्पष्ट दिशानिर्देश गरी विधा वर्गीकरण गर्ने कार्यमा हंसपुरे सुवेदीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ ।

‘नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना’ कृतिको पहिलो खण्डको चौथो शीर्षक अन्तर्गत ‘लोक साहित्य विधा र वर्गीकरण’ रहेको छ र यसमा लेखकद्वयले लोकसाहित्यका यति नै विधा हुन्छन् भनी वर्गीकरण गर्नु युक्तिसंगत छैन । ता पनि सजिलो र व्यावहारिकताको लागि यसलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ, भनेका छन् । १. लोकगीत २. लोकगाथा ३. लोककथा ४. लोकनाटक ५. गाउँखाने कथा ६. उखान-टुक्का ७. विविध

यसरी ६ वटा भिन्न भिन्न विधा र उक्त विधाहरूमा समेट्न नसकिएका विधाहरूलाई विविध खण्ड अन्तर्गत राखेर चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । साथै यो वर्गीकरण एउटा आधारशिला मात्र हो अतः यही नै अन्तिम निर्णय वा ठोकुवा चाहिँ होइन । यसैले पाठक वर्गले लोकसाहित्यका विविध पक्ष केलाउँदै र नयाँ उपलब्धीहरू खोज्दै प्रस्तुत गर्दै जानु ज्यादै प्रशंसनीय र स्वभाविक कार्य हुनेछ भनिएको छ ।

हजारौं ताराहरू चम्किरहेको लोकसाहित्यरूपि खुला आकाशमा उडान गर्दै निश्चित ग्रह र उपग्रहको रूपमा विभिन्न विधा उपविधाहरू वर्गीकरण गरेर लोकसाहित्यलाई स्पष्ट ढङ्गले अगाडि बढाउन तथा लोकसाहित्यका अध्येता एवं पाठकवर्गहरूका लागि नयाँ मार्ग प्रशस्त गर्न समेत उक्त कृति ज्यादै उपयोगी मानिन्छ । आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान, अनुभव र विचार अनि विभिन्न लोकसाहित्यिक अध्येता, चिन्तक एवं सामाजिक अध्ययन र अनुसन्धानबाट प्राप्त नवीन तथ्यको मिश्रण गरी स्पष्ट रूपमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण गर्ने कार्यमा हंसपुरे सुवेदीको ज्यादै महत्वपूर्ण योगदान छ ।

५.१.३ परम्पराको अध्ययनमा योगदान

लोकसाहित्य हाम्रो सामाजिक परम्पराको उपज हो । यसमा हाम्रै लोक समाजमा भएगरेका घटना, सामाजिक संस्कार, रहन-सहन मेला-पाता, चाड-वाड, पर्व-उत्सव आदिका प्रसङ्गहरू ज्यादै मौलिक र कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा कसैको पनि एकलौटी विचार वा अनुभव नभएर सामाजिक विचार वा अनुभव समेटिएको हुन्छ । “वसन्तको हरियालीमा” चैते हुरीमा, जेठको खडेरीमा, दिनभरको थकाइमा विभिन्न लोकबाजा र सामग्रीको तालमा अभिनय गर्दै र सुरिलो स्वरले डाँडा पाखा गुञ्जाउँदै साथै सवाल-जवाफ फर्काउँदै र केटाकेटी भुलाउन तथा फुर्सदको समय बिताउन वौद्धिक ज्ञानद्वारा खारिएका ओजपूर्ण अभिव्यक्तिहरू ज्यादै सरल र सहज ढङ्गले प्रस्तुत गरिन्छ लोक साहित्यमा” ।^{११०}

यसरी मौलिकताको धनी हाम्रो लोकसाहित्य आज आएर विस्तारै लोप हुने अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । हाम्रा परम्परागत संस्कारहरू आज हराउँदै जान थालेका छन् । त्यसैले यसतर्फ हामीले ध्यान नदिने हो भने हाम्रो परम्परा केवल भन्थे र सुन्थेको भरमा अनि कोरा कागजमा मात्रै सीमित रहन्छ भन्दै यसको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा लाग्नुपर्ने तर्कका साथ हंसपुरे सुवेदीले विभिन्न सामाजिक परम्परा र प्रचलनको अध्ययन गरी हाम्रो नेपाली लोक समाजमा प्रचलित विभिन्न धार्मिक सांस्कृतिक एवम् मनोवैज्ञानिक खालका

^{११०} ऐजन पृ. ४२ ।

जनविश्वासहरूको यथार्थ पक्षलाई समेटेर विभिन्न लेख रचना तथा पुस्तकाकार कृतिको समेत निर्माण गरेको हुँदा परम्पराको अध्ययनमा उनको ज्यादै महत्त्वपूर्ण योगदान छ भन्न सकिन्छ ।

५.१.४ काल विभाजनमा योगदान

मानव सभ्यताको इतिहास सँग जोडिएको नेपाली लोकसाहित्यको इतिहासको वास्तविक खोजी हुन नसकेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न धार्मिक, आध्यात्मिक, ऐतिहासिक तथ्यहरूको आधार लिएर लोक साहित्यलाई स्पष्ट मार्गमा अगाडि बढाउने कार्यमा हंसपुरे सुवेदीको ज्यादै महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनले नेपाली लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूलाई भिन्न भिन्न आधारमा चर्चा परिचर्चा गर्दै सामान्य रूपमा त्यसको काल विभाजन समेत गरेका छन् ।

विभिन्न प्रकाशित तथा अप्रकाशित कृतिहरूलाई आधार बनाएर उनले नेपाली लोककथाको कालविभाजन यसरी गरेका छन् ।

१. प्रथमकाल : सुरुवात १९५८ सम्म ।

२. दोस्रोकाल : १९५८ देखि हाल सम्म ।

यसैगरी नेपाली लोक-साहित्यको इतिहासलाई उनले निम्नानुसार तीन चरणमा विभाजन गरेका छन् ।

१. प्रथमचरण : १९४२ देखि १९५७ सम्म

२. द्वितीय चरण : १९५८ देखि २००७ सम्म

३. तृतीय चरण : २००८ देखि हाल सम्म

यसरी माथिको विवरणको आधारमा पनि उनले लोकसाहित्यको काल विभाजन गर्ने कार्यमा पुऱ्याएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

५.१.५ लोक साहित्यको खोज संकलनमा योगदान

लोक साहित्य पहरामा फुलेको फूल जस्तै सुन्दर र सुगन्धित छ । यसको वास्तविक स्वरूप प्राप्त गर्न केवल पुस्तकहरूको अध्ययन मात्र पर्याप्त हुन सक्तैन । त्यसको लागि त हाम्रो नेपाली लोकसमाजका रस्तीवस्तीमा पुगेर त्यहाँको सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक संस्कार लोक प्रचलन र परम्परा आदिको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्नु आवश्यक हुन्छ । हाम्रो भौगोलिक अवस्थाको ज्ञान उकाली-ओराली, भञ्ज्याङ्ग-चौतारी आदिका भाका, गोठाला र खेतालाका भावना मेला-पर्व, व्रत-उत्सव जस्ता सम्पूर्ण पक्षको समावेश लोकसाहित्यमा हुन्छ । त्यसैले यसको खोज र संकलन गर्ने कार्य त्यति सहज र सरल छैन । ता पनि लोक-साहित्यका अध्येता एवं अन्वेषक हंसपुरे सुवेदीले आफ्नो जागिरे जीवनको सिलसिलामा देशका विभिन्न ठाउँमा पुगेर त्यहाँको लोक समाजमा प्रचलित मौलिक लोकसाहित्यका विविध स्वरूपहरूलाई जस्ताको तस्तै टपक्क टिपेर सम्पूर्ण लोकसाहित्यका पारखीहरूका लागि एउटा सुन्दर बगैँचा निर्माण गरिदिएका छन् ।

लोक-साहित्यको खोज संकलनको क्रममा आफूले देशका ४० जिल्लामा पुगेको र त्यहाँका भिन्न-भिन्न संस्कृति, परम्परा र लोकप्रचलनको बारेमा जानकारी प्राप्त गरी

त्यसको संझलन गर्ने कार्यमा आफू लागेको कुरा स्वयं सुवेदी बताउँछन् । कुनै पनि कुराको खोजी गरेर त्यसको यथार्थ स्वरूप जनसमक्ष प्रस्तुत गर्ने कार्य कमजोर मानसिकता भएका व्यक्तिको लागि सम्भव हुँदैन । त्यसैले उदार हृदय र फराकिलो छाती भएका सुवेदी हाम्रो नेपाली लोक समाजका फरक-फरक सभ्यता संस्कृति भूगोल सँग मितेरी गाँस्दै त्यहाँको जनबोली टपक्क टिपेर गमलामा सजाए जस्तै लोक-साहित्यिक कृतिहरूमा प्रस्तुत गर्न सफल देखिन्छन् ।

आजको समाजको बदलिदो परिस्थितिमा लोकसाहित्य विस्तारै लोप हुने अवस्थामा पुगेको र हाम्रो हिजोको मौलिक परम्परा र संस्कृति प्रति युवा पुस्ताले बेवास्ता गरेको यथार्थ हामी समक्ष प्रष्ट छ । यसरी मृत अवस्थामा पुग्न लागेका कतिपय हाम्रा लोकसाहित्यका सामाग्रीहरूको खोजी संझलन गरी त्यसलाई सञ्जीवनी बुटी खुवाएर चिरजीवित तुल्याउने कार्यमा सुवेदी सफल देखिन्छन् । हाम्रा हिजोका संस्कार र परम्पराप्रतिको जनविश्वास घट्दै गएको अवस्थामा त्यसको प्रामाणिकता प्रस्तुत गर्दै वास्तविकता पत्ता लगाउनु पर्ने खाँचो समेत उनले औल्याएका छन् ।

यसरी लोकसाहित्यका विभिन्न विधा उपविधा तथा विविध सामग्रीहरू खोज संझलन गरी नेपाली लोकसाहित्यलाई विशाल र समृद्धशाली तुल्याउने कार्यमा उनको ज्यादै महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको सत्य यथार्थलाई नकार्न सकिदैन ।

५.१.६ लोक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा योगदान

नेपाली लोक-साहित्य भनेको के हो ? भनेर स्पष्ट परिभाषा दिन समेत ज्यादै कठिन छ । यही कठिनताको बावजुद हंसपुरे सुवेदीले विभिन्न स्थानहरूको प्रत्यक्ष अध्ययन भ्रमण गरेपछि र अन्य लोकसाहित्यिक अध्येताहरूको खोज अनुसन्धानबाट प्राप्त कृति पढेपछि आफूलाई प्राप्त सूचना र सामग्रीको आधारमा लोक साहित्यको स्पष्ट परिभाषा दिएका छन् ।

हिजोको जस्तो अलमल र अन्योलको अवस्था आजको लोकसाहित्यमा छैन । किनकि लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा यसका अध्येताहरू कम्मर कसेर लागिपरेका छन् । यस्ता थोरै तर महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूको नाम लिनुपर्दा सुवेदीको नाम अग्र पङ्क्तिमा देखा पर्दछ । हाम्रो लोकसमाजले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा विभिन्न किसिमका साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यमलाई अनुसरण गरेको पाइन्छ । यसरी लोकको जनजिब्रोमा प्रचलित कलात्मक साहित्यिक प्रस्तुति नै लोकसाहित्य हो ।

लोक-साहित्य समाजको दर्पण पनि हो यसले हाम्रो समाज जस्तो छ त्यस्तै किसिमको चित्र उतारेको हुन्छ । लोक समाजको चित्र उतार्ने कार्यमा सक्रिय सुवेदी आफूलाई सबैभन्दा बढी लोकसाहित्यको अध्येता भन्न रुचाउँछन् । लोक-साहित्यप्रतिको रुचि र लगावकै कारण उनी आफ्नो समय लोकसाहित्य सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानमा खर्चेनै गर्दछन् । लोकसाहित्यलाई सबल समृद्ध पार्ने कार्यमा उनको ज्यादै महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ । उनले 'नेपाली कूट रचना' नामक शोध शीर्षकमा वि.सं. '२०५९' सालमा विद्यावारिधि समेत हासिल गरिसकेका छन् र नेपाल विद्या भूषण 'क' द्वारा समेत सम्मानित भएका छन् । यो सबै उनको लगनशीलताको परिणाम हो ।

सुवेदी आफू जुन ठाउँमा पुग्छन् त्यस ठाउँको सभ्यता संस्कृति जातीय इतिहास, मौलिकता र लोकपरम्पराको बारेमा गहिरो अध्ययन अनुसन्धान गर्दछन् र त्यसलाई जनसमक्ष प्रकाशमा ल्याउँछन् । हिजोको तन्नेरी शरीर आज सिथिल भएर पनि उत्तिकै जोस र जाँगरका साथ लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा आफूलाई समर्पित गरेका छन् सुवेदीले । उनको यो समर्पण नेपाली लोकसाहित्यको आकाशमा कहिल्यै अस्ताउने छैन । यसैका आधारमा नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धानमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान ज्यादै महत्वपूर्ण छ भन्न सकिन्छ ।

५.२ सुवेदी पूर्वको अवस्था र हालको अवस्था

नेपाली लोक साहित्याकासमा चम्किला ताराको रूपमा उदाउन सफल व्यक्तित्व हंसपुरे सेवेदीको लोकसाहित्यमा आगमन हुनुभन्दा पहिला नेपाली लोकसाहित्य क्षेत्रमा छिटफुट रूपमा आ-आफ्नै तरिकाले विभिन्न व्यक्ति तथा संघ-संस्थाले लोकसाहित्यिक लेख-रचना तथा कृतिहरू प्रकाशन गर्ने परम्परा थियो । ता पनि त्यसको व्यापक खोज, संकलन तथा अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको थिएन । यसरी बाँझो, जर्जर र अनुर्वर भएर अगाडि बढेको लोक साहित्यको क्षेत्रलाई मलिलो र हराबरा तुल्याएर त्यसमा सुन्दर फूलहरू फुलाउन सफल व्यक्तिको रूपमा सुवेदी देखा परेका छन् ।

हिजोको स्पष्ट दिशा निर्देश बिनाको लोकसाहित्यिक यात्रा ज्यादै कठिन र अन्योलग्रस्त थियो । त्यस्तो अवस्थाको सहज ढङ्गले पार लगाउँदै लोकसाहित्यको शीतल छहारीमा हजारौं पैदलयात्रीहरूलाई राखेर एउटा निश्चित गन्तव्यमा पुऱ्याउने कार्यमा सफल देखिन्छन् – सुवेदी । उनी पूर्व लोकसाहित्यको स्पष्ट परिभाषा, विधा वर्गीकरण, काल विभाजन जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरू प्रामाणिक आधारमा हुन सकेको थिएन । तर आज जो कोहीले पनि लोकसाहित्यको स्पष्ट परिभाषा, वर्गीकरण र कालविभाजन गर्न सक्ने भएका छन् ।

प्रष्ट शब्दमा भन्ने हो भने नेपाली लोकसाहित्यको क्षेत्रमा हंसपुरे सुवेदीको आगमन पूर्व लोकसाहित्यको बाँझो धर्तीलाई चिर्ने र फाटफुट रूपमा विरुवाहरू रोप्ने कार्य भएको थियो तर उनको आगमन पश्चात् नेपाली लोकसाहित्यको बाँझो धर्तीले सिञ्चित भएर मलजल प्राप्त गरेको छ र लोक साहित्यरूपि विरुवाहरू मौलाएका छन् । जसको कारण आजको परिस्थितिमा लोकसाहित्यले पनि लिखित-साहित्य बराबरकै स्थान ओगट्न सफल देखिन्छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न विचार-विमर्श, तर्क र प्रमाणका आधारमा निष्पक्ष भएर मूल्याङ्कन गर्दा हंसपुरे सुवेदी नेपाली लोक साहित्यको आकाशमा सदैव चम्किरहने उज्वल नक्षत्र हुन् । उनी पूर्व पनि लोकसाहित्यको आकाश खाली त थिएन ता पनि उनले त्यसमा उज्यालो थपेका छन् र उक्त उज्यालोको यात्रा आजको अवस्थामा दिनानुदिन बढ्दै जान थालेको पाइन्छ ।

नेपाली लोकसाहित्य एउटा व्यापक र वृहत महासागर हो । उक्त महासागरमा डुबेर मोती निकाल्ने कार्य त्यति सजिलो छैन । कतिपय व्यक्तिहरू त्यसको गहिराई र विशालता देखेर नै अत्तालिने गर्दछन् तर धीर स्वभावका सुवेदी आज सम्म पनि लोक-साहित्यरूपि

महासागरमा निरन्तर पौडिएर त्यसको गहिराई नाप्ने प्रयत्नमा लागेका छन् । नेपाली लोकसाहित्यको वर्गीकरण व्याख्या र विश्लेषण गर्ने क्रममा उनले धेरै प्रकारका प्रमाणहरूको उल्लेख गरेका छन् । यसबाट उनको साहित्यिक अभिव्यक्तिको वैधानिकता स्पष्ट देखिन्छ । उनले आफ्नो व्यक्तिगत फाइदा र सजिलोको लागि लोकसाहित्यको अध्ययन गरेका होइनन्, हो त केवल सम्पूर्ण नेपाली जनमानसका लागि । उनले लोकगीतका पनि विभिन्न प्रकारहरूको उल्लेख गरी त्यसको स्पष्ट जानकारी समेत प्रदान गरेका छन् र विभिन्न स्थान र क्षेत्रमा प्रचलित गीतहरूको उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेका छन् साथै वर्गीकरणको स्पष्ट आधार पनि दिएका छन् । हाम्रो नेपाली लोकसमाजको सुख-दुःख, मिलन बिछोड आदिको झुझुको र मनका वेदना पोख्ने माध्यम नै लोकगीत हो भन्ने ठहर हंसपुरे सुवेदीको रहेको छ । “हाम्रो समाजमा प्रचलित विभिन्न सामाजिक संस्कार, चाडपर्व मेलापाता, हाटबजार, गाई गोठालो आदिका अवसरमा लोक समाजको जनगलाबाट सहज र सरल रूपमा प्रस्फुटित भावना नै लोकसाहित्य हो” । हामी सुखमा, दुःखमा, मिलनमा, बिछोडमा भिन्न भिन्न अवस्थामा फरक-फरक ढङ्गमा सुस्केराहरू प्रस्तुत गर्दछौं । त्यस्तै मनोरञ्जनपूर्ण कथा कहानीहरू सुन्ने र भन्ने गर्दछौं । केटाकेटीहरूलाई भुलाउने, समयलाई सजिलैसँग बिताउने, नैतिक उपदेश प्रदान गर्ने आदि विविध खालका लोककथाहरू पनि समाजमा प्रचलित रहेको पाइन्छ । यस्तै सोरठी, भैलो, मारुनी, बालुन, घाँटु आदि जस्ता गेय एवं अभिनय प्रधान लोक नाट्यहरू पनि हाम्रो लोक समाजमा अद्यापि देख्न र सुन्न पाइन्छ । चाहे फाग होस् चाहे मागल, समुन होस् वा देउडा सबै हाम्रो नेपाली लोक समाजका गहना हुन् । यस्ता गहनाहरूको संकलन गरी लोक साहित्यलाई सिंगार्ने कार्यमा हंसपुरे सुवेदीको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

५.३ निष्कर्ष

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा निरन्तर समर्पित हंसपुरे सुवेदीले हिजोको अन्त्योल ग्रस्त अवस्था देखि लिएर आजको स्पष्ट दिशा निर्देश युक्त अवस्था सम्म आइपुग्दा धेरै किसिमको खोज सङ्कलन तथा अध्ययन अनुसन्धान गरी लोक साहित्यको परिभाषा वर्गीकरण, कालविभाजन एवम् लोक समाज प्रचलित विभिन्न विश्वासहरू समेत प्रस्तुत गरेका छन् । जसको आधारमा लोक साहित्यको पाठ्यक्रम निर्माण, परम्पराको अध्ययन तथा हाम्रो कला संस्कृति, हावा, पानी र माटो सुहाँउदो जनबोली यथार्थ रूपमा प्रकट गरी ज्यादै महत्त्वपूर्ण गुण लगाएका छन् । यसैका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान छ भन्न सकिन्छ ।

अध्याय छ उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्र “नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान” भन्ने शीर्षकमा केन्द्रित छ । उक्त शीर्षक अन्तर्गत सुवेदीले साहित्यका कुन कुन विधा वा क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् ? र नेपाली लोक साहित्यको विकासमा उनको योगदान कस्तो छ ? भन्ने समस्यालाई शोध समस्याको रूपमा उठान गरी त्यसको समाधान गर्नु नै यस शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य तथा प्रयोजन रहेको छ ।

६.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्र “नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान” भन्ने शीर्षकमा आधारित पुस्तकाकार ग्रन्थ हो । यसलाई विभिन्न छ अध्ययनहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । जस अन्तर्गत पहिलो अध्यायमा विषय परिचय, शोध समस्या, शोधको उद्देश्य वा प्रयोजन, पूर्वकार्यको समीक्षा आदि कुराहरूको उठान गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा हंसपुरे सुवेदीको जीवनी र व्यक्तित्वको संक्षिप्त अध्ययन गरी उनको जीवनी र व्यक्तित्व भित्रका विविध पाटाहरूलाई केलाइएको छ । तेस्रो अध्यायमा नेपाली लोक साहित्यको विवेचना नामक कृतिको अध्ययन समावेश छ । उक्त अध्ययनमा हंसपुरे सुवेदीद्वारा पहल गरिएका खण्डहरूको (१,२,४ र विविध) मात्र चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । ती खण्डहरूले लोक साहित्यको परिचय, काल विभाजन, विधागत वर्गीकरण तथा नमूनाहरूको बारेमा स्पष्ट पारेको छ । चौथो अध्यायमा “सुवेदीका अन्य लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन” शीर्षक अन्तर्गत रहेर ‘लोक जीवन : लोक विश्वास’(२०५५), ‘नेपालको सांस्कृतिक परिवेशमा हलोकान्ति (२०५९)’ र लोक पद्य, परिचय – विवेचना (२०६०) नामक पुस्तकाकार कृतिहरूको अध्ययन गरी संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । यसले हाम्रो नेपाली लोक समाजमा प्रचलित परम्परागत लोक विश्वास र धारणाहरूको बारेमा स्पष्ट पारेको छ । पाचौं अध्यायमा “नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान” शीर्षक अन्तर्गत रहेर लोक साहित्यको विधागत वर्गीकरणमा पयोगदान, पाठ्यक्रम निर्माणमा योगदान तथा सुवेदी पूर्वको अवस्था र हालको अवस्था आदि विषयको सामान्य विश्लेषण गरिएको छ । छैटौं तथा अन्तिम अध्यायमा उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ । साथै प्रारम्भमा शोध शीर्षक, स्वीकृति पत्र, शोधनिर्देशकको मन्तव्य, कृतज्ञता ज्ञापन, संक्षेपीकरण तालिका र विषयसूची तथा अन्त्यमा परिशिष्ट भाग र सन्दर्भ सामग्री सूची समेत प्रस्तुत शोध पत्रमा समावेश गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

कास्की जिल्लामा पर्ने प्रकृतिको सुन्दर भण्डार हंसपुर गा.वि.स. मा वि.सं. १९९८ साल मंसिर ३ गते पिता पं काशीनाथ र माता रूक्मिणी सुवेदीका पुत्ररत्नका रूपमा जन्मेका तीर्थराज (साहित्यिक क्षेत्रमा हंसपुरे) सुवेदीले ५-६ वर्षको उमेर देखि नै औपचारिक शिक्षाको थालनी गरे । उनले पोखारा विन्धवासिनीको संस्कृत विद्यालयमा पं टंकनाथ पारजुलीको शिष्यको रूपमा रही संस्कृत व्याकरण काव्यग्रन्थ खारेका थिए । संस्कृत साहित्यका रत्नहरूको खँदिलो निर्णयात्मक कथन, व्यावहारिक सुभ्रबुभ्र नीतिपरक भाव र हृदयस्पर्शी आकर्षक अभिव्यक्तिले गर्दा प्रारम्भिक अध्ययनकालदेखि नै सुवेदीको संस्कृत साहित्यप्रति रुचि बढ्यो । अनुशासन, लगनशीलता, संयम र आफूभित्रको तीक्ष्ण प्रतिभा शक्तिका कारण त्रिभुवन विश्वविद्यालय एवं महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय (हाल नेपाल संस्कृत विद्यालय) का विभिन्न परीक्षाहरूमा राम्रो सफलता हात पारे । वि.सं. २०२० मा सम्पूर्ण मध्यमा, २०२२ सालमा साहित्यमा शास्त्री २०२५ सालमा त्रि.वि.बाट नेपालीमा एम.ए. तथा २०३२ सालमा संस्कृत साहित्यमा आचार्य गरेका सुवेदीले वि.सं.२०५९ मा त्रि.वि. अन्तर्गत लोक साहित्यमा विद्यावारिधिको अध्ययन समेत पुरा गरेका छन् । बाल्यकालदेखि नै साहित्यमा रुचि भएका सुवेदीले विशेषतः नेपाली लोकसाहित्यको खोजी, अध्ययन अनुसन्धान, सङ्कलन र प्रकाशनमा ज्यादै ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । साथै उनले संस्कृत साहित्य र नेपाली साहित्य सम्बन्धी पनि थुप्रै कृति तथा विचार विमर्सहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनका लेख रचनाहरू “नेपाली”, “रूपरेखा”, “प्रज्ञा” “मधुपर्क”, “गरिमा”, “मिमिरे,” “मनोभाव” जस्ता साहित्यिक पत्रिकामा र “गोरखापत्र” “कान्तिपुर” जस्ता दैनिक पत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । उनको साहित्यिक यात्राको औपचारिक प्रकाशन आरम्भ भने वि.सं. २०२१ सालमा हरिद्वारबाट प्रकाशित हुने नेपाली छात्रसंघको मुखपत्र “सगरमाथा” वार्षिक पत्रिकामा “व्यक्तिवादीको डाहः विषवृक्षको रूपमा” भन्ने लेखबाट भएको थियो ।

नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धान र खोज सङ्कलनमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएर नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा आफ्नो छुट्टै स्थान प्राप्त गरिसकेका सुवेदी हाल सम्म पनि साहित्य साधनामा तल्लीन भई विभिन्न लेख रचना तथा कृतिहरूको लखेन तथा प्रकाशनमा जुटिरहेका छन् । उनका हाल सम्म प्रकाशित लोक साहित्यिक कृतिहरूमा “नेपाली लोक साहित्यको विवेचना” (जनकविकेशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको सहलेखन २०४१ “नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास” (२०५५) “नेपाली लोक पद्य” (२०६०) तथा लोक साहित्यको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको कृति “सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलो क्रान्ति” (२०५९) रहेका छन् भने “कूट रचना, संक्षिप्त विवेचना” भन्ने ८० पृष्ठको लामो अनुसन्धानात्मक लेखचाहिँ “प्रज्ञा” पत्रिकाको ८६ अङ्कमा प्रकाशित भएको छ । यसका साथै उनले “नेपाली कूट रचनाको अध्ययन” पनि प्रकाशन गरेका छन् । आफ्नो जागिरे जीवन र खोज अनुसन्धानमा सक्रिय सुवेदी लोकसाहित्यका विशिष्ट अध्येता पनि हुन् त्यसैले उनका अनुभवले र विचारले खारिएर लेखिएका कतिपय लोकसाहित्यिक लेख रचनाहरू आज पनि विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित देखिन्छन् । नेपाली लोक

साहित्यको श्रीवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका सुवेदी आज पनि लोक साहित्यको खोजी, अध्ययन र अनुसन्धानमा सक्रिय भएर लागेको देखिन्छ । यसैको परिणाम स्वरूप हाल उनी नेपाली गाउँखाने कथा तथा उखान टुक्काहरूको संग्रह गरी पुस्तकाकार कृतिको प्रकाशन गर्ने तयारीमा जुटेको कुरा स्वयं सुवेदी बताउँछन् ।

नेपाली समाजबाटै लोप भएर जान लागेको हाम्रो मौलिक र मौखिक साहित्यको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा कम्मर कसेर लागेका सुवेदीको पक्कै पनि नेपाली लोक साहित्यको विकासमा योगदान छ भन्न सकिन्छ । वि.सं. २०२६ साल देखि औपचारिक रूपमा विभिन्न संघ, संस्था हुँदै निजामती सेवामा प्रवेश गरेका उनले २०३६ सालमा बहुदलवादी भनी सेवामुक्त भएपछि वि.सं. २०३७ साल देखि २०६३ सम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत शिक्षण पेशामा संलग्न थिए । हाल उनी आफ्नै घरमा रहेर विभिन्न साहित्यिक विषयको अध्ययन कार्यमा तल्लिन रहेको पाइन्छ ।

पिता पण्डित भएका कारण थुप्रै धार्मिक प्रवचन तथा पौराणिक कथाहरू, उखान, लोकोक्ति आदि प्रयोग गरी भाषा तिख्खर र जीवन्त बनाई वाचन गरिएको सुनेकाले उनी लोकसाहित्य तर्फ केही आकर्षित भएका थिए । त्यसमाथि पनि जागिरको सिलसिलामा नेपालका विभिन्न जिल्लामा भ्रमण गर्दा लोकगीत, लोकनृत्य, लोकगाथा, लोकनाटक लोकोक्ति, गाउँखानेकथा जस्ता नेपाली लोकसाहित्यको विशाल भण्डारप्रति आकर्षित भएर नै उनले नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिएका छन् । अझ वि.सं. २०३१ सालमा जनकविकेशरी धर्मराज थापा सँगको भेटपछि त भन् उनको लोकसाहित्यप्रतिको मोह अझै बढेर गएको पाइन्छ । यसरी लोक साहित्यको खोजी सङ्कलन र अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा आफूले ४० वटा जिल्ला भ्रमण गरेको र त्यहाँ प्रचलित विभिन्न लोक साहित्यिक विषयवस्तुको यथार्थ जानकारी प्राप्त गरी त्यसको प्रचार-प्रसार र संरक्षणमा आफू लागेको कुरा सुवेदी बताउँछन् । यसका साथै आज पनि उनी नेपाली लोक साहित्यको भण्डारलाई भरिपूर्ण पार्ने कार्यमा सक्रिय रूपमा लागि परेका छन् । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएर सफल साहित्य साधकका रूपमा परिचित सुवेदीले लोकसाहित्यको क्षेत्रमा ज्यादै ठूलो गुन लगाएको हुनाले नेपाली लोकसाहित्यको विकासमा उनको योगदान महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

सुवेदी साहित्य मात्र नभएर सामाजिक सेवाका कार्यमा समेत त्यतिकै अग्रसर देखिन्छन् । उनले विभिन्न सामाजिक संघ संस्थाको संस्थापक भएरपनि काम गरेका छन् भने कतिपय संस्थामा हाल सम्म पनि कार्यरत छन् । यसरी सामाजिक सेवाको भावना भएका सुवेदी विभिन्न संघ संस्थाबाट समेत सम्मानित भएका छन् । प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिका आधारमा उनको साहित्यिक व्यक्तित्व जे जस्तो भएता पनि उनी आफूलाई लोक साहित्यको अध्येता भन्न रूचाउँछन् र नेपाली लोक साहित्यलाई ज्यादै माया गर्छन् । जसको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान ज्यादै महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

नेपाली लोक साहित्यको विकासमा निरन्तर समर्पित हंसपुरे सुवेदीले हिजोको अन्योल ग्रस्त अवस्था देखि लिएर आजको स्पष्ट दिशा निर्देश युक्त अवस्था सम्म आइपुग्दा धेरै किसिमको खोज सङ्कलन तथा अध्ययन अनुसन्धान गरी लोक साहित्यको परिभाषा, वर्गीकरण, कालविभाजन एवम् लोक समाज प्रचलित विभिन्न विश्वासहरू समेत प्रस्तुत गरेका छन् । जसको आधारमा लोक साहित्यको पाठ्यक्रम निर्माण, परम्पराको अध्ययन तथा हाम्रो कला संस्कृति, हावा, पानी र माटो सुहाँउदो जनबोली यथार्थ रूपमा प्रकट गरी ज्यादै महत्त्वपूर्ण गुण लगाएका छन् । यसैका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा नेपाली लोक साहित्यको विकासमा हंसपुरे सुवेदीको योगदान छ भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

१. कन्दड्वा काजीमान, नेपाली जनसाहित्य, रोयल नेपाल एकेडेमी, काठमाडौं, २०२० ।
२. गिरी जीवन्द्रदेव, हाम्रा लोकगाथा, एकता बुक्स, काठमाडौं, २०५८ ।
३. थापा धर्मराज, मेरो नेपाल भ्रमण, पोखरा, २०१६ ।
४. धिताल बुद्धिविलास, लोक साहित्यका संवाहक अर्थात् हंसपुरे सुवेदी, विमोचन, काठमाडौं : असार २०५६ ।
५. हंसपुरे सुवेदीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, त्रि.वि नेपाली केन्द्रीय विभाग , २०५८, (अप्रकाशित शोधपत्र) ।
६. नेपाली लोकपद्य परिचयात्मक विवेचना (त्रि.वि अनुसन्धान महाशाखा प्रस्तुत प्रतिवेदन), २०५५ ।
७. पन्त देवकान्त, डोटेली लोक साहित्य, त्रि.वि., २०३२ ।
८. पन्त कालीभक्त, राम्रो सांस्कृतिक इतिहास, स्वयम् प्रकाशित ।
९. पराजुली कृष्णप्रसाद, नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०४७ ।
१०. पराजुली मोतीलाल, नेपाली लोकगाथा पोखरा २०४९ ।
११. प्रज्ञा, मधुपर्क, गरिमा, विमोचन आदि पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू ।
१२. बन्धु चूणामणि, नेपाली लोक साहित्य, एकता बुक्स, काठमाडौं, २०५७ ।
१३. लोक गीतको आलोक, वीणा प्रकाशन, काठमाडौं, २०५७ ।
१४. सुवेदी, हंसपुरे, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, काठमाडौं साभा प्रकाशन २०५५ ।
१५. सांस्कृतिक परिवेशमा नेपालको हलोकान्ति स्वयं प्रकाशित, काठमाडौं २०५९ ।
१६. नेपाली लोकपद्य : परिचय विवेचना, काठमाडौं नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान २०६० ।
१७. र धर्मराज थापा, नेपाली लोक साहित्यको विवेचना, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. २०४१ ।